

SELÇUKLU TARİH VE MEDENİYETİ ENSTİTÜSÜ

SELÇUKLU
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
IV

GÜVEN MATBAASI
ANKARA - 1975

ALP ARSLAN ZAMANI SELÇUKLU KÜLTÜR MÜESSESELERİ

I

ÜNİVERSİTELER

MEHMET ALTAY KÖYMEN

GİRİŞ

Son yapılan araştırmalara göre, Selçuklular hâkim buldukları Orta ve Yakın Doğu'da yalnız Türk tarih ve medeniyeti için değil, İslâm medeniyeti için de dönüm noktası olan işler yapmışlardır¹.

Selçuklu devri içinde bilhassa Alp Arslan zamanı büyük yenilikler devridir. Bu zamanda devlet hayatındaki değişiklikleri ayrıca söz konusu etmiştik. Kültür alanında en büyük yenilik şüphesiz yüksek öğretim ve eğitim müesseseleri olan medreselerin, bu günkü adıyla, Üniversitelerin^{1a} kurulmasıdır.

İslâm'da yüksek öğretim müesseseleri, bu arada medreseler hakkında, son zamanlarda doğrudan doğruya veya dolaylı olarak birçok araştırmalar yapılmıştır². Hattâ medreselerin menşei hakkın-

¹ Bu hususta meselâ bk. A. K. S. Lambton, *The internal Structure of the Seljuq Empire, The Cambridge History of Iran*, V, s. 203: «Eski müesseseler yeni mâna kazandı».

^{1a} F. Wüstenfeld, medrese'ye «akademi» adını veriyordu (bk. *Die Aca-demien der Araber und ihre Lehrer*, Osnabrück, 170. s. III, IV, 31, 43...

² Aydın Sayılı, *Higher Education in Medieval Islam*, Ankara Üniversitesi Yıllığı, II (1947-48), 30-71; Çok kıymetli olan bu araştırmanın dışta ve içte ilgi çekmemesi şaşılacak bir şeydir.

Y. Eche, *Les Bibliothèques Arabes*, Damas, 1967 (Büyük bir emek mahsülü olan bu eser kültür târihi için son derece önemlidir).

Yalnız Bağdad için bk. G. Makdisî, *Muslim institutions of learning in IIth. Century Baghdad*, BSOAS, XXIV/1 (1961), 1-56 (Medreseler'e dair gerekli bibliyografya orada verilmiştir).

Medreseler'in Batı Üniversiteleri ile mukayesesi için şimdi bk. G. Makdisî, *Madrassa and University in the Middle Ages*, *Studia Islamica*, XXXII (Memorial vol. for J. Schacht, II), Paris, 1970, s. 255-64.

da dikkate değer mütalâaları ve münakaşaları ihtiva eden ayrı araştırmalar da bulunmaktadır³.

Biz, konumuz çerçevesi içinde kalarak, medreselerin kuruluş sebeplerini, işleyişlerini, gayelerini ve rollerini herhangi bir fikir spekülâsyonuna girişmeden belirtmeğe çalışacağız.

Medrese deyince, akla, bina, bu binada öğretim yapan ve hizmet eden personel, bu binada okuyan öğrenci olmak üzere başlıca üç unsur gelir. Medrese'nin bağımsız bir yüksek öğretim müessesesi olması için bu üç unsur da yetersizdir: Binanın tamir, ısınma, aydınlanma gibi masraflarını, personelin maaşlarını, öğrencilerin burslarını karşılayacak gelir kaynağının da olması şarttır. Kurucular bunu İslâm'da daha önce varlığı görülen vakıf ile halletmişlerdir: Medrese'nin bütünüyle işlemlerini sağlamak için buraya gelir kaynakları bulunmuştur. Bu gelir kaynaklarının ne kadar büyük olduğunu aşağıda göreceğiz^{3a}.

Giriş mahiyetini haiz bu kısa açıklamadan sonra, Selçuklu medreseleri'nden önceki yüksek öğretim müesseseleri hakkında bilgi verelim.

Daha önce özel şahıslar ve devlet adamları tarafından «medrese» adı altında eğitim ve öğretim müesseseleri kurulduğu bilinmektedir: Daha Sâmânîoğulları ve Gazneliler zamanında özel medreseler inşa edilmişti⁴.

³ Meselâ A. L. Tibawi, *Origin and Character of al Madrasah*, BSOAS, XXV (1962), 225 - 238. Müellif çok önemli olan bu yazısında G. Makdisî'nin adı geçen yazısını tenkit etmekte ve birçok noktaları düzeltmektedir.

Vakıf hakkında fikir edinmek için meselâ bk. F u a d K ö r ü l ü, *Vakıf Müessesesi ve Vakıf Vesikalarının Tarihî Ehemmiyeti*, Vakıflar Dergisi, I (1938), s. 1-6; aynı müellif *Vakıf Müessesesinin Hukukî Mâhiyeti ve Tarihî Tekâmülü*, aynı dergi, II (1942), 1-35.

⁴ Selçuklular'dan ve bilhassa asıl medreseler'in kurulduğu Alp Arslan zamanından önceki medreselere dâir bilgi almak için msl. bk. Z e b î h u l l â h S a f â, *Medrese, İrânşahr*, I, 718; ayrıca bk. A y d ı n S a y ı l ı, *ad. geç. eser*, 55-61. A y d ı n S a y ı l ı, medreselere dâir bilgi verirken doğrudan doğruya ana kaynaklara değil, daha ziyade ana kaynaklardan faydalanmış araştırmacılara dayanmaktadır. O, bazan da Mac G u c h i n d e S l a n e'in görüşünü reddetmek için delil göstermek isterken, pek büyük hatalara düşmüştür: Ona göre, E r z u r u m'daki H a t u n i y e veya

Selçuklu devrine gelince, Tuğrul Bey, görünüşe göre, daha Nişâpûr'u ilk işgal ettiği zaman, Saraçlar Pazarı'nın yakınında bir medrese inşa edilmesini emretmişti⁵. Ayrıca Selçuklu veziri Kündüri de Merv'de bir medrese inşa ettirmişti⁶.

Verdiğimiz bu kısa bilgiden Alp Arslan zamanında imparatorluğun belli-başlı şehirlerinde medreseler kurulmadan önce, gerek daha önceki devletlerde, gerekse ilk Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey zamanında medrese kurma geleneğinin bulunduğu anlaşılmaktadır⁷.

Dikkat edilecek diğer bir nokta da, Selçuklular'dan önceki devletlerde, medreseleri daha ziyade özel şahıslar kurdukları halde, Selçuklular zamanında artık medreseyi hükümdarın ve devlet adamlarının kurmaya başlamalarıdır⁸. Böylece bu mües-

Çifte Minare medresesi, Alp Arslan zamanında kurulan medreselerden 100 yıl önce, yani Hicrî 351 yılında kurulmuştur. Bu tarihte Erzurum'un Bizanslıların elinde bulunduğu malûm olduğundan, burada bir medrese kurulması imkânsızdır. A. Ş. Beyg u'daki bir tarih hatasını tenkitsiz, kontrolsüz kullanarak böyle sonuçlar çıkarmak hayret uyandırmaktadır.

Sâmânîoğulları Devleti zamanında Beyhak'ta kurulan medreseler için bk. msl. Ebu'l-Hasan Beyhakî, *Tarih-i Beyhak*, 104, 158, 186 (Nişâpûr'da).

Gazneli Mahmud zamanında yine Beyhak'ta kurulan 4 mezhep için ayrı ayrı dört medrese hakkında bk. *Ebu'l-Hasan Beyhakî, ad. geç. eser*, s. 194. Ayrıca bk. 185 (418 tarihli); 205, 221.

Nişâpûr'da kurulan medreseler için bk. Abdül-Gâfir Fârisî, nşr. Frye, 9 b, 61 a, 63 b, 220. b.

⁵Bk. Nâsır-ı Hüsrav, *Sefer-nâme*, nşr. Debîri-Siyâkî, s. 3; nşr. Ganîzâde, s. 4. A. K. S. Lambton, Tuğrul Bey'in medrese inşa ettirdiğini bu kaynağa dayanarak belirtiyorsa da, ad vermemektedir (bk. *Cambridge History of Iran*, V, s. 215).

⁶İbn u'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Tarihi'l-millîk ve'l-ümem*, Haydarâbâd, 1359, IX, 128-9.

⁷Bu hususta ayrıca bk. Aydın Sayılı, *ad. geç. eser*, s. 50.

⁸Alp Arslan zamanında medreselerin kuruluşuna dâir muhtelif görüşler ortaya atılmıştır. Bu görüşleri Aydın Sayılı sıralamıştır (bk. *ad. geç. eser*, s. 56). Son olarak bk. Y. Eche, *Les Bibliothèques Arabes*, s. 150-161.

Yukarıda da işaret edildiği gibi, bu konuya dâir münakaşalar hâlen devam etmektedir. Msl. bk. A. L. Tibawi, *ad. geç. eser*, s. 226 v. dd.

seselerin yeni hüviyetleriyle Selçuklular zamanında son gelişme merhalesini teşkil ettikleri daha şimdiden anlaşılmaktadır⁹.

ALP ARSLAN ZAMANINDA MEDRESELERİN KURULUŞU

Alp Arslan zamanında kurulan medreselerin, özel müesseseler mi, yoksa devlet müesseseleri mi olduklarını belirtmek konumuz bakımından üzerinde durulacak ilk noktadır. Bunun için önce iki kaynakta verilen bilgiyi nakledeyim.

Sırâc'ül-mülûk adlı eserini 1122 yılında yazmış olan Turtuşî (1059—1131)^{9a}, Nizâm'ül-Mülk Bağdad medresesini kurduğu zaman, 6-7 yaşında bir çocuktur. Kendi ifadesine göre, İrak'a geldiği zaman, Nizâm'ül-Mülk «Türk meliki» Eb'ül-Feth Melikşah'ın veziri bulunuyordu. Şu halde Turtuşî, Selçuklu İmparatorluğu'nun en kuvvetli zamanında olayların şahidi olmuştur. Nitekim, o, Nizâm'ül-Mülk'ün babası (Alp Arslan)'nın da vezirliğini yaptığını kaydettikten sonra, onların zamanında bu İranlı'nın başında buldukları devlete yaptığı hizmetleri belirtiyor. Ona göre, Nizâm'ül-Mülk devleti en iyi şekilde kalkındırmış, temellerini ve yapısını kuvvetlendirmiştir. Turtuşî, vezirin bu gayeye nasıl ulaştığını belirtircesine açıklamasına şöyle devam etmektedir:

(Nizâm'ül-Mülk), düşmanları kendi tarafına çekmiş, ileri gelenleri dost edinmiş, (devlet hizmetinde) kabiliyetlileri kullanmıştır; Düşman veya dost; kindar veya muhabbetli, uzak veya yakın gözetmeden (herkes) ihsanlarda bulunmuştur. Öyle ki, (melik), Nizâm'ül-Mülk'ü (istediği gibi sarfetmek üzere) hazinelerinin

Medrese'yi Selçuklular'ın kültür siyaseti olarak ele aldığımız için bu münakaşalara katılmak istemiyoruz. Medreseler'in menşesine dâir son görüş için bk. E. Esin, *The genesis of the Turkish Mosque and Madrasa Complex* (henüz yayınlanmamıştır).

⁹ *Aydın Sayılı*, *ad. geç. eser*, s. 56. Ayrıca bk. A. L. Tibawi, *ad. geç. eser*, s. 227: «Far from being an innovation, it was a naturel developement of the practice of the preceding centuries».

^{9a} Turtuşî'nin hayatı ve eserleri için bk. C. Brockelmann, *G. A. L.*, I, Leiden, 1943, s. 600-1; *Su p p L.*, I, Leiden, 1937, s. 829-30.

ALP ARSLAN ZAMANI KÜLTÜR MÜESSESELERİ

içine atmış, o da (bu sayede) halkı S u l t a n'ına (köle gibi) itaatlı kılmıştır. T u r t u ş î, N i z â m ü'l - M ü l k'ün bu gayeye nasıl ulaştığını şöyle belirtmektedir: N i z â m ü'l - M ü l k, tamamiyle dinî kalkınmaya önem vermiştir. Böylece o, dinî hukuk ile uğraşanlar (*fukaha*) için dârü'l-ilmeler kurmuş, öğrenciler için medreseler inşa etmiş, zâhitler ve dervişler (*fukara*) için ribatlar kurmuştur. N i z â m ü'l - M ü l k bununla da yetinmemiş, onlar için maaşlar (*cerâyât*), elbiseler, nafakalar tahsis etmiştir; ilim tahsil edenlere bunlara ek olarak kâğıt ve mürekkep de vermiştir.

T u r t u ş î, bundan sonra bu müesseselerin yayıldığı sahaları sözkonusu etmektedir. Ona göre, bu müesseseler K u d ü s'ten başlayarak, bütün S u r i ye, D i y a r B e k r, İ k i I r a k (I r a k-ı A r a b ve I r a k-ı A c e m), H o r a s a n ve S e m e r k a n d'a kadar bütün ülkelere yayıldı. C e y h u n'dan (K u d ü s'e kadar) aşağı-yukarı yüz günlük yol idi. İlim taşıyıcı veya ilim taleb eden; mutaassıp (*müteabbid*) ve zâhid ancak onun zaviyesinde kalırdı. Böylece büyüklüğü şâmil ve devamlı idi.

T u r t u ş î bundan sonra bütün bu yapıların neye mal olduğuna dair şu bilgiyi vermektedir: N i z â m ü'l - M ü l k bütün bunlar için (S u l t a n'ın) hazinelerinden her yıl 600,000 dinar harcıyordu. (Vezir'i çekemeyenler), onu E b u'l - F e t h M e l i k ş a h nezdinde itham ederek, S u l t a n'ı (N i z â m ü'l - M ü l k'e karşı) tahrik ettiler. Onlar S u l t a n'a bu paranın hazineler (*buyûtu'l-embvâl*) den çıktığını, bununla ordu teşkil etse, sancağını İ s t a n b u l (K o s t a n t i n i y y e) suruna dikeceğini söylediler. Bu sözler E b u'l - F e t h M e l i k ş a h'ın kalbine işledi. N i z â m ü'l - M ü l k kendisinin katına gelince, S e l ç u k l u S u l t a n ı ona, şunları söyledi: «*Ey baba, her yıl hazinelerden bize faydası olmayan ve karşılığı gelmeyen yerlere 600,000 dinar harcadığını öğrendim*».

Ağlamaya başlayan vezir N i z â m ü'l - M ü l k, şu cevabı verdi:

«*Ben yaşlı bir İranlı (Acem)yım. (Esir pazarında) arttırmaya çıkarılsam 5 dinar bile etmem. Sen bir T ü r k g u l â m ı olarak arttırmaya çıkarılsan, belki 30 dinar edersin. Sen, zevklerinle meşgulsun, şehvetlere mütemayilsin, Tanrı'nın huzuruna itaatlarından ziyade kusurlar (m a' â s î) ınla çıkacaksın. Felâketler (n e v â i b)*

hazırlayan ordun toplandığı zaman, seni uzunluğu iki arşın olan kılıçla ve attıkları okları 300 arşına bile ulaşmayan yaylarla korurlar. Bununla beraber, onlar da günahkârdırlar; içki, oyun, çalgı ve tambura düşkünlüdürler. Ben ise, senin için 'gece ordusu' denen bir ordu kurdum. Senin askerlerin gece uydukları zaman bu 'gece askerleri' Tanrı'larının önünde saflar halinde kahramanca dizilirler, ona gözyaşlarını gönderirler, duaya başlarlar, sana ve askerlerine dua için ellerini Tanrı'ya doğru uzatırlar. Sen ve askerlerin onların himayesinde yaşıyorsunuz ve dualarıyla kuvvetleniyorsunuz, onların berekâtıyla suya kavuşuyor ve rızklanıyorsunuz. Onların okları, dua ve yalvarma ile yedi kat göğe kadar ulaşır».

Turtuşî'ye göre, (bu sözleri işiten) Ebu'l-Feth Melik-şah ağlamağa başladı, Nizâm ü'l-Mülk'ü takdirle karşıladı ve veziri Nizâm ü'l-Mülk'ün kurduğu dindarlar ordusunun kendi ordusundan daha önemli olduğunu kabul etti.

Nizâm ü'l-Mülk'ün yaptıkları hakkında Turtuşî'nin verdiği bilgi, ve onun hükümdarla konuşmaları burada bitmektedir. Turtuşî bundan sonra yine Alp Arslan zamanına dönerek, medreselerin tek başına kuruluşlarına dair bir olay anlatmaktadır. Onun anlattığına göre, Ebu Said Sûfî denen birisi Nizâm ü'l-Mülk'e giderek, «ben senin için Bağda'da dünyada benzeri olmayan bir medrese inşa edeyim, bununla adın kıyamet saatine kadar devam etsin» dedi. Nizâm ü'l-Mülk, onun bu teklifini kabul etti ve Ebu Said'e gerekli parayı vermeleri için Bağda'daki «vekil»lerine mektup yazdı.

Ebu Said Dicle kenarında bir arsa satın aldı, Nizâmîye Medresesi (nin plânını) çizdi. En güzel şekilde inşa etti, (kapısının) üzerine de Nizâm ü'l-Mülk adını yazdı. O, etrafına geliri medreseye tahsis edilen çarşılar (*esvâk*) inşa etti; ayrıca köyler (*ziyâ'*), hamamlar, hanlar satın alarak, bunları da medreseye vakfeyletti. Turtuşî'ye göre, bununla Nizâm ü'l-Mülk'ten «reis ve seyyid» diye söz edilmeğe başlanmış, şöhreti dünyayı kaplamış ve eseri doğuya ve batıya yayılmıştır. Ona göre, bu olay 450. yılı ile 460 yılı arasında olmuştu.

(Medresenin) sarfiyat hesapları Nizâm ü'l-Mülk'e gönderildi: aşağı-yukarı 60,000 dinar tutmuştu. Diğer yandan,

m e d r e s e inşasında harcanan para tutarının aşağı-yukarı 19,000 dinar olduğu, geri kalan parayı E b u S a i d'in kendisine sakladığı ve böylece onun ihanet ettiği yolunda N i z â m ü'l - M ü l k'e kâtiplerden ve muhasebeciler (*ehlü'l-hisâb*)den raporlar geldi. Bunun üzerine N i z â m ü'l - M ü l k onu hesap (vermesi) için İ s f a h a n'a çağırdı. E b u S a i d bunu öğrendiği zaman, N i z â m ü'l - M ü l k'ün davetine katılacak yerde, H a l i f e E b u'l - A b b a s'a bir adam göndererek: «*Yer yüzüne adını yaymamı, seni zamanın silemeyeceği bir şerefe ulaştırmamı ister misin?*» dedi. H a l i f e'nin bunun ne olduğunu sorması üzerine, E b u S a i d: «*Bu medrese'den Nizâmü'l - M ü l k'ün adı silinerek, üzerine senin adın yazılacak. (Ancak), buna karşılık ona (N i z ü m ü'l - M ü l k'e) 60,000 dinar (tartıp) ödeyeceksin.*»

H a l i f e, E b u S a i d'e, adam göndererek, «*parayı alacak adamını gönder*» dedi. H a l i f e'den bu vesikayı alan E b u S a i d İ s f a h a n'a gitti. N i z â m ü'l - M ü l k ona: «*Sen aşağı - yukarı 60,000 dinarlık masraf çıkardın. Hesapların gösterilmesini istiyorum*» dedi.

E b u S a i d, N i z â m ü'l - M ü l k'e: «*Sözünü uzatma; razı isen ne alâ; yoksa (Medrese'nin) üzerine yazılmış adını silerek, oraya senin adından başkasını yazarım. Parayı alacak adamını benimle birlikte gönder*» dedi.

Bunu öğrenen N i z â m ü'l - M ü l k şöyle dedi: «*Ey şeyh, bütün bu parayı sana verdik. İsmimizi silme.*»

E b u S a i d, bu para ile S û f i l e r için r ı b a t'lar^{9b} yaptı. Köyler, hanlar, bostanlar, evler satın aldı ve bütün bunları S û f i l e r'e vakfetti.

^{9b} *Rıbatlar* hakkında fikir edinmek için meselâ bk. F u a d K ö p r ü l ü, *Rıbât, Vakıflar Dergisi*, II (1942), s. 267 - 278.

T u r t u ş i y e göre, S û f î l e r — kitabını yazdığı — 1122 yılına kadar E b u S a i d'in yaptırdığı r ı b â t'larda oturuyorlardı. Ve vakıfları B a ğ d a d (ın çehresini) değiştiriyordu ¹⁰.

Kaynakta geçen bilgiyi böylece bütünüyle aktarmış bulunuyoruz. Bu yüzden A l p A r s l a n zamanını aşan bilgiler de burada yer almıştır. Bu uzun bilgiden çıkan sonuçlar şöyle sıralanabilir :

1) Kaynakta N i z â m ü'l - M ü l k'ün vezir olarak devlete yaptığı hizmetler A l p A r s l a n ile oğlu M e l i k ş a h zamanları gözönünde tutularak toptan ele alınmıştır.

2) Sonra medreseler de, diğer müesseselerle birlikte söz konusu edilmiştir. Buna din ve ilim adamlarının himayesi siyaseti de dahil edilmiştir.

3) Şu veya bu bölgede kurulmuş müesseseler değil, bütün imparatorluk ülkelerindeki müesseseler göz önünde bulundurulmuştur.

4) N i z â m ü'l - M ü l k'ün bu müesseseleri, bu arada medreseleri kurarken güttüğü gaye hizmetinde bulunduğu devlettir: Devletin temellerini sağlamlaştırmak, özellikle ilim ve din adamlarının, genellikle bütün halkın, yabancı soydan S e l ç u k l u hükümdarlarına itaatlarını, içten bağlanmalarını sağlamak.

5) Bütün müesseselerin meydana getirilmesi, S e l ç u k l u hükümdarlarının vezirleri N i z â m ü'l - M ü l k'e verdiği selâhiyetle olmuştur : İmparatorluk hazineleri vezirin emrine verilmiştir. Nitekim, M e l i k ş a h ile veziri N i z â m ü'l - M ü l k arasında

¹⁰ T u r t u ş î, *Sirâcü'l - Mülük*, Kahire, 1306, s. 100 - 105. Ayrıca bk. K ö p r ü l ü K t b h . , No. 1285, 157b ve dd.

E b û S a i d S û f î'nin B a ğ d a d N i z â m i y e m e d r e s e s i inşaatında suiistimal yaptığı başka kaynaklara tarafından da belirtilmektedir. Ancak T u r t u ş î'nin anlattığı gibi, E b û S a i d'in N i z â m ü'l - M ü l k'e karşı pervâsız davranışı başka hiçbir kaynakta geçmemektedir. Esasında T u r t u ş î'nin verdiği bu bilgiyi doğru olarak kabul etmeğe imkân yoktur. Olayın doğrusu E b û S a i d'in N i z â m ü'l - M ü l k'e hesap veremeyeceğinden, üstelik cezalandırılacağından korkarak B a s r a'ya kaçması, sonra da affedilmesi için bu vezire sığınmasıdır. Olayın bundan sonraki devamını m e d r e s e'nin inşasında söz konusu edeceğimiz (Bu hususta bk. H i n d û ş â h N a h c e v â n î, *Tecâribü's - Selef*, 270 - 71; H â n d e m i r, *Düstûrî'l - Vüzerâ*, 161 - 2).

geçen olay, sarf edilen büyük paraların devlet hazinelerinden çıktığını açık olarak göstermiştir.

6) N i z â m ü'l - M ü l k'e göre, din adamları ordusu imparatorluk ordusundan daha kıymetlidir. Zira, hükümdar ve ordu onların himayesindedirler; onların dualarıyla yaşamakta ve başarı sağlamaktadırlar.

7) M e d r e s e'lerin tek başına kurulması için, E b u S a i d adlı bir S û f i'nin N i z â m ü'l - M ü l k'e yaptığı teklif, mes'elenin mahiyetini birden bire değiştirmekte, kuruluşu N i z â m ü'l - M ü l k'ün şahsına bağlamakta ve onun adının yayılması ve ebedileştirilmesi gayesine yöneltilmektedir. Hattâ, bir bakıma, parayı N i z â m ü'l - M ü l k'ün ödemesine rağmen, inisiyatifin tamamıyla E b u S a i d'e geçtiği görülmektedir. Nitekim, E b u S a i d, medrese inşasından arttırdığı paralarla kendisi gibi S û f i olanlara başka tesisler kurmuştur.

Kaynakta kurulan medreselerin özellikleri v.s. hakkında verilen bilgileri ayrıca değerlendireceğiz. Biz, verilen bilgiyi sadece medreselerin devlet müessesesi mi, yoksa N i z â m ü'l - M ü l k'ün şahsına bağlı özel müesseseler mi olduğunu ortaya koyabilmek bakımından ele aldık ve gördük ki, medreseler devlet parasıyla yapılmış müesseselerdir¹¹.

E b u S a i d'in medrese kurma teklifini, olsa olsa, B a ğ d a d medresesinin inşasına talip olduğu şeklinde kabul etmek gerekir¹². Esasında kaynakta E b û S a i d'e mal edilen pervasız hareketleri doğru olarak kabul etmeğe de imkân yoktur. Çünkü, E b u S a i d'in, N i z â m ü'l - M ü l k gibi kudretli bir vezir karşısında böy-

¹¹ Son yapılan bazı araştırmalarda mesele hiç münakaşa konusu yapılmadan m e d r e s e l e r vezir N i z â m ü'l - M ü l k'ün şahsına bağlanmakta, hattâ inşa bedellerini N i z â m ü'l - M ü l k'ün kendi kesesinden karşıladığı açıkça yazılmaktadır. Msl. bk. Z e b î h u'l - I a h S a f â, *Madrassa, İnan - şehir*, I, s. 721. Bu meseleyle aşağıda tekrar döneceğiz.

¹² T u r t u ş i'nin eserinde geçen bilginin E b û S a i d ile ilgili kısmı, epey zamandanberi araştırmacıların dikkatlerini çekmiş ve onlar tarafından kullanılmıştır. Son defa bk. A. S a y ı l ı, 'ad. geç. eser, s. 53.

T u r t u ş i'nin verdiği bilgiyi böyle eksik almanın ne kadar şaşırtıcı olduğu, tarafımızdan bütünüyle alındıktan sonra daha iyi anlaşılmıştır sanırız.

le perversiz davranması zor kabul edilebilir. Nitekim, başka kaynaklar, olayı bambaşka anlatmaktadırlar¹³.

M e d r e s e'lerin kuruluşuna dâir ikinci kaynağın verdiği bilgi işe şudur :

N i ş â p û r şehrine gelen A l p A r s l a n, bir mescidin önünden geçerken, kapısında perişan kıyafetli bir «*fukaha*» gurubu gördü; onlar, S u l t a n'a ne saygı gösterdiler, ne de dua ettiler. Belki de ilk defa karşılaştığı böyle bir davranış karşısında hayrete düşen S u l t a n A l p A r s l a n, (yanında bulunan) veziri N i z â m ü'l - M ü l k'e bunların kim olduklarını sordu. N i z â m ü'l - M ü l k şu cevabı verdi : «*Onlar, ilim arayıcıları olup, (perişan kıyafetlerine rağmen) manen insanların en asilidirler; dünya (nimetlerinden) zevk almazlar. Kıyafetleri fakirliklerine şahitlik etmektedir.*»

Bu açıklama üzerine onlara karşı S e l ç u k l u S u l t a n'ın kalbinin yumuşadığını anlayan vezir (sözlerine) şöyle devam etti : «*Eğer Sultan izin verirse, onlar için kalacak yer inşa edeyim, kendilerine «rızk» vereyim. (Böylece) onlar ilim tahsili ile ve S u l t a n'ın devletine dua ile meşgul olsunlar.*»

S u l t a n A l p A r s l a n, vezirine (gerekli) müsaadeyi verdi. Bunun üzerine, N i z â m ü'l - M ü l k, S u l t a n'ın bütün ülkelerinde medreseler inşa edilmesini; ayrıca S u l t a n'ın gelirlerinden vezire, yani kendisine tahsis edilen onda birin de medreseler inşasına sarfedilmesini emretti. Bu güzel geleneği ilk defa kuran odur (S e l ç u k l u veziridir)¹⁴.

Ana kaynaktan aynen aktardığımız bu bilgiden çıkan sonuçları da şöyle sıralayabiliriz :

¹³ B a ğ d a d medresesinin inşası esnasında suiistimal yapan E b û S a i d vezir N i z â m ü'l - M ü l k'ün kendisini cezalandıracağından korkarak kaçmıştır. Fakat, o, S e l ç u k l u vezirinin elinden kurtulamayacağını anlayınca, gelip ona teslim olmuştur. Vezir kendisini affetmiştir. Bu hususta msl. bk. N a h c e v â n î, Tecâribu's - Selef, s. 270 - 71.

¹⁴ Z e k e r i y â K a z v i n î, *Âsârü'l - Bilâd*, Beyrut, 1960, s. 412. Ayrıca bk. A. S a y ı l ı, *ad. geç. eser*, 53 - 4. S a y ı l ı'nın R. L e o y (*A Bagdâd Chronicle*, Cambridge, 1920, 193) dan aynen aldığı İngilizce tercümede bu son cümle yoktur.

1) Kendi imkânları ile büyük güçlükler içinde ilim tahsil edenlerin durumlarını düzeltmek ve emniyetle okumalarını sağlamak için S u l t a n A l p A r s l a n'ın müsaadesini almak gerekmiştir. Bu müsaadenin alınması lüzumu bile kurulacak medreselerin yeni şekilleriyle devlet müesseseleri olduklarını göstermeğe yeter. Bununla, N i z â m ü'l - M ü l k şahsına bağlı özel müesseseler kurmak isteseydi, S e ç u k l u S u l t a n'ın müsaadesini almak lüzumunu duymayacağını söylemek istiyoruz ¹⁵.

2) S e l ç u k l u S u l t a n'ı A l p A r s l a n'dan bu müsaadeyi alan vezir N i z â m ü'l - M ü l k, bütün imparatorluk ülkelerinde medreseler inşa edilmesini emretti. Bu durum mes'elenin bütün imparatorluğa şâmil bir sistem olarak ele alındığını göstermektedir.

3) Bu müesseseler, aşağıda sözkonusu edeceğimiz birçok yenilikler getirmektedir; bu sebeple âdeta yeni kurulmuş sayılmaktadır.

4) N i z â m ü'l - M ü l k, medreselerin inşası masraflarını, vezirlik tahsisatından karşılamaktadır.

Öyle görünüyor ki, A l p A r s l a n zamanında yapılmasına başlanan medreselerin, devlet müesseseleri olmayıp, N i z â m ü'l - M ü l k'ün şahsına bağlı özel müesseseler olduklarını kabul eden araştırmacılar, bilhassa bu noktaya dayanmaktadırlar ¹⁶. Halbuki, N i z â m ü'l - M ü l k'ün sarf ettiği bu paraların hükümdar tarafından devlet hazinesinden sarfedilmiş sayıldığını ve bunun sonucu olarak bu paraların hesabının sorulduğunu biraz yukarıda gördük.

Araştırmacıları şaşırtan diğer bir nokta da, kurulan müesseselere, vezirin adına izafeten «N i z â m i y e m e d r e s e l r i» adının verilmesidir. Vezirlik anlayışı hakkında verdiğimiz bilgi buna bir cevap teşkil eder. Gerçekten, vezir hükümdarın ücretli hizmetkârıdır ve ne yaparsa, hükümdar adına yapar ¹⁷.

¹⁵ Mamafih özel medreseler kurmanın da S u l t a n'ın müsaadesine bağlı olduğu ileri sürülebilir.

¹⁶ Msl. bk. G. M a k d i s i, *ad. geç. eser*, s. 44.

¹⁷ Bk. M e h m e t A l t a y K ö y m e n, *Alp Arslan ve Zamanı «Vezirlik» bahsi*.

Şu halde N i z â m ü'l - M ü l k'ün, m e d r e s e'lere kendi adını vermesi, bu müesseselerin devlet müessesesi olmaları vasfını gölgeleyemez.

M e d r e s e'lerin devlet müesseseleri oldukları hususu şimdi git-tikçe daha açık olarak ortaya konmaktadır. Meselâ A. L. T i b a w i, bu tez lehinde şu delilleri ileri sürmektedir :

1) N i z â m ü'l - M ü l k, m e d r e s e'leri kendi parasiyle in-şa ettirecek kadar zengin değildi. Zira, m e d r e s e inşasına im-paratorluk veziri olduktan iki yıl sonra başlanmıştı.

2) Elde bulunan B a ğ d a d m e d r e s e s i vakfiye şart-larında medreseyi kendi parasiyle yaptırdığına dair bir kayıt yoktur.

3) Aşağıda adlarını sayacağımız şehirlerde kurulan m e d r e s e'lerin hepsi de «N i z â m i y e» adını taşıymıyordu¹⁸. Nitekim, I s f a h a n şehrinde kurulna m e d r e s e, ders veren profesö-rün adına nisbetle «S a d r i y e» adını taşıyordu¹⁹.

4) Aşağıda sözkonusu edeceğimiz B a ğ d a d N i z â m i y e M e d r e s e s i'nin açılışında bulunan E b u S a i d K â ş i, ve-zirin özel memuru değil, imparatorluğun I r a k v a l i (amîd) si idi.

5) N i z â m ü'l - M ü l k'ün ölümünden sonra önce S u l t a n, sonra da H a l i f e bu müesseseleri devralmışlardır²⁰.

Medreselerin Kuruluş Sebepleri

S e l ç ü k l u m e d r e s e l e r i'nin kuruluş sebepleri iki nok-tada toplanabilir :

¹⁸ Msl. bk. A. L. T i b a w i, *ad. geç. eser*, s. 232. M e d r e s e inşasında sarf edilmek üzere, devlet gelirlerinin % 10'u nisbetinde tahsisat ayrılmış olduğunu yukarıda görmüştük.

¹⁹ S a i d N e f i s i, *Medrese-i Nizâmiye der Bağdâd*, Mihr, II/2, s. 118.

²⁰ A. L. T i b a w i, *ad. geç. eser*, 232 - 3. M e d r e s e l e r'in resmî devlet müesseseleri olduğunu, herhangi şekilde tartışmasını yapmaksızın A. S a y ı l l ı da kabul etmektedir (bk. *ad. geç. eser*, s. 49 - 50).

- 1) Amelî ihtiyaçlar,
- 2) Devlet menfaatları ve sünnî olmayan ideolojilere karşı savunma tetbirleri.

M e d r e s e'lerin kuruluşlarını hangi amelî ihtiyaçların doğurduğunu yukarıda sözkonusu ettik : Fakir öğrencilerin de okumalarını sağlamak.

O zamana kadar yüksek öğretim daha ziyade maddî imkânları olanların inhisarında idi. Yüksek öğretimin öğrenci velilerine ne kadar pahalıya mal olduğunu aşağıda sözkonusu edeceğiz. Yüksek öğretimde fırsat ve imkân eşitliğini devlet eliyle bir dereceye kadar sağlamak yalnız o zaman için değil, bugün için de çok ileri bir davranıştır ve çok önemlidir. Bunun toplumdaki etkilerini sosyal hayattan bahsederken gördük.

M e d r e s e'leri kurmakla takibedilen ikinci amelî gaye ise, devlet mülki teşkilât kadrolarının ihtiyacı olan elemanın yetişmesini sağlamaktır. Tabii devlet teşkilâtında çalışacak bürokratların, devletin istediği vasıflarda olmaları şarttır. M e d r e s e l e r, tam devletin istediği vasıfta insanlar yetiştiriyordu. Selçuklu İmparatorluğu'nun m e d r e s e'lerden bu vasıflarda yetişmiş elemanlara ne kadar muhtaç olduğu şu olaydan anlaşılıyor :

Nizâmiye medresesi'nin ilk profesörü Ebu İshak Şirazi, Halife'nin elçisi olarak Melikşah nezdine Nişapur'a gönderilmişti. Geçtiği şehir veya köylerde *kadı*, *kâtip* ve *vâiz* v.s. olarak devletin hizmetinde vazife alan birçok eski öğrencileri ile karşılaşmıştı²¹.

Görülüyor ki, m e d r e s e'den mezun olanlar, devlet mülki teşkilâtındaki vazifelere hemen yerleştiriliyorlardı.

²¹ A. Sayılı, *ad. geç. eser*, s. 52-3. (F. Wüstenfeld'in *Der Imam*, ... No. 42'ye istinadan. Keza bk. aynı müellif, *Die Akademien der Araber und ihre Lehrer*, s. 9. Ayrıca bk. A. S. Tritton, *Materials on Muslim Education*, London, 1957, s. 121.

Daha Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluşundan önce İslâm dünyasında sünnî - şîî mücadelesinin olduğu, şîî hareketinin gittikçe ağır bastığı, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluşunun ve İslâm dünyasının büyük bir kısmında hâkim oluşunun sünnîliğin zaferi olduğu malûmdur. Bütün bunlar göz önünde bulundurulacak olursa, medreselerin, sünnîliği şîîlik propagandalarına karşı savunacak elemanları yetiştirme merkezleri olduğu kendiliğinden anlaşılır. Görülüyor ki, Selçuklu Devleti kendi bekasını teminat altına alacak müesseseleri kurmak zorunluluğunu duymuştur.

Bağdad «Nizamiye» Medreselerinin İnşası

Sultan Alp Arslan'dan medreseler inşası müsaadesini alan vezir Nizâm ül-Mülk'ün, Bağdad'daki «veki»lerine, bu işe memur ettiği Ebu Saîd Sûfî'ye gerekli parayı vermelerini emrettiğini, onun da bu para ile Dicle kenarında arsa satın alarak, medrese'yi inşaya başladığını, Turtuşî'den naklen belirtmiştik. Bunun boş arsa olmadığı, medrese'yi yapmak için burada bulunan halka ait evlerin yıkıldığından söz edilmesi göstermektedir²². Medrese'nin inşasına Kasım 1065 (Zülhicce 457) de başlandı ve iki yıl sürdü²³. Yine yukarıda Turtuşî'nin verdiği bilgiden öğrendiğimize göre, medrese inşasında suistimal olmuştur²⁴: Medrese inşasını müteahhid ola-

²²Sıbt İbn el-Cevzî, nşr. A. Sevim, s. 124. Yalnız İbn ül-Cevzî'yi kullanan G. Makdisî, medrese'nin inşa edildiği yerde, «nehir kenarı sarayları» bakiyelerinin yıkıldığından söz etmektedir (bk. *Muslim Institutions*, s. 31).

²³Medrese'nin inşa edildiği yer hakkında bk. G. Makdisî, *ad. geç.* eser, 31. Bu hususta gerekli bibliyografya orada verilmiş bulunmaktadır.

²⁴Bk. yukarı. Burada verilen Ebû Saîd'in hem suistimal yapıp, hem de Nizâm ül-Mülk'e meydan okuduğunu nakleden Turtuşî'nin verdiği bilgiyi doğru olarak kabul etmeye imkân yoktur. Olayın doğrusunu biraz aşağıda, başka kaynaklara dayanarak anlatacağız.

rak üzerine alan E b u S a i d, bunun için 60.000 dinar harcadığını ileri sürdü; fakat — her halde inşaatta çalışan — kâtiplerin ve muhasebecilerin N i z â m ü'l - M ü l k'e sundukları raporlara göre medresenin inşaatı 19,000 dinara mal olmuştur; E b u S a i d geri kalan parayı kendisine saklamıştı. Bu ihbar üzerine cezalandırılacağından korkan E b u S a i d B a s r a'ya kaçtı; fakat, sonradan pişman oldu ve geri dönerek, vezir N i z a m ü'l - M ü l k'ün katına çıktı, af edilmesini rica etti. Görünüşe göre, mutemed E b u S a i d ile bu S e l ç u k l u veziri arasında şu şekilde bir konuşma geçti :

E b u S a i d : — «*Ey Hudâvend, sen bu medreseyi Tanrı yoluna bina ettin. Bu işte hiyanet eden kimsenin aldığıın hesabını vermesini Tanrı'ya bırak. Sen sevap bul, hâin de günahını ve vebalini kıyamete götürsün.*»

N i z â m ü'l - M ü l k : — «*Benim üzüntüm, senin aldığıın para yüzünden veya başka bir sebepten değil, boşa giden zaman yüzündendir.. Bu zamanı telâfi etmek imkânsızdır. (Diğer taraftan) ben istedim ki, bu medrese binası, Câmi-i mansur veya Adudu'd - devle hastahanesi gibi sağlam olsun. Zira, işittim ki, bu binaların inşasında bir tuğla için bir zembil kireç dökülmüştür. Halbuki bana senin bu binada «menkuş» tuğla kullandığın söylenmiştir. Bu sebepten (binanın) çabuk yıkılmasından korkuyorum.*»

N i z â m u'l - M ü l k onunla bir daha konuşmamıştır²⁵.

Medrese İnşa Edilen Diğer Şehirler

B a ğ d a d'da inşa edilen S e l ç u k l u medresesi'nin açılışından ve derslere başlanışından söz etmeden önce, başka hangi şehirlerde medrese inşa edildiğini görelim.

²⁵Hindûşah Nahcevanî, *Tecâribü's - Selef*, s. 270 - 71; Hondmîr, *Düstârü'l - Vâzerâ*, 160 - 61.

Bir şehirde medrese inşaatına karar verilmeden önce, bazı esasların gözönünde tutulduğu şüphesizdir. Görünüşe göre, Sultan Alp Arslan'dan medrese inşası için müsaadeyi alan vezir Nizâm ül-Mülk, bu müesseselerin nerelerde açılması hususunda tam bir yetki ile hareket etmiştir. Bir yerde ders verebilecek tanınmış bir ilim adamının bulunması, onun medrese inşasında gözönünde bulundurduğu başlıca noktadır: Nizâm ül-Mülk, Bağdad medresesini Ebu İshak Şirazî için inşa ettirdiğini Selçukluların Bağdad mümessiline yazdığı mektupta açıkça belirtmişti. Bu vasıfta ilim adamlarının çok defa büyük kültür merkezlerinde bulunacağı ise meydandadır. Bununla beraber, bazan bir bölgedeki küçük şehirlerde de medrese kurulduğu oluyordu²⁶. Şu halde medrese inşa edilmesine karar verilen merkezlerin aynı zamanda büyük kültür merkezleri oldukları söylenebilir.

Ne yazık ki, aşağıda adlarını sayacağımız şehirlerde kurulan medreselerin nasıl inşa edildiklerine dair Bağdad medresesi inşası kadar bol bilgi yoktur. Yalnız Basra medresesinin Bağdad medresesinden daha iyi (sağlam) ve daha büyük olduğunu biliyoruz²⁷.

Diğer taraftan, bir kaynağımızın her Irak ve Horasan şehrinde kurulduğundan söz ettiği medreseler²⁸ hep birden inşa edilmemişti: Görünüşe göre, Bağdad medresesi de ilk inşa edilen medrese değildir. Meselâ Nişâpur medresesi, Bağdad medresesinden daha önce inşa edilmişti²⁹. Nitekim, biraz yukarıda adı geçen Harcird medresesi 1087 yılında,

²⁶ Msl. Kuhista'n'daki Harcird veya Hargird kasabasında mimarî özelliği olan bir medrese kurulmuştu (Bk. A. Godard, *Mimârî, Iran-şehr*, I, 831 - 2).

²⁷ Hindûşah Nahcevanî, *Tecâribü's - Selef*, s. 271.

²⁸ Sukbî, *Tabakatu's - Şâfiî*, Kahire, III, s. 137.

²⁹ Zebîhullâh Safâ, *Medrese*, Iran-şehr, I, 720.

yani M e l i k ş a h zamanında ve N i z â m ü'l - M ü l k'ün vezirliğinin sonuna doğru inşa edilmişti³⁰. Şu halde H a r c i r d m e d r e s e s i, B a ğ d a d m e d r e s e s i'nden tam yirmi yıl sonra öğretime başlamıştı.

Bir kaynağımızda N i z â m ü'l - M ü l k'ün sıra ile şu şehirlerde medrese inşa ettirdiği kaydedilmektedir³¹:

- 1) Bağdad
- 2) Belh
- 3) Nişâpûr
- 4) Herat
- 5) İsfahan
- 6) Basra
- 7) Merv
- 8) Âmül (Taberistan)³².
- 9) Musul.

Bu listenin hangi esasa göre düzenlendiğini kestirmek güçtür: M e d r e s e l e r'in kuruluş sırasının gözönünde tutulduğu söylene-
mez. Çünkü N i ş â p û r m e d r e s e s i'nin, B a ğ d a d m e d r e s e s i'nden daha önce inşa edildiğini görülmektedir. En kabul edilebilir nokta, bu listenin şehirlerin kültür merkezleri oluşlarına göre hazırlandığıdır. Kaldı ki, bu da tartışılabilir. Zira, S e l ç u k l u devrinde N i ş â p û r'un B e l h'den, İ s f a h a n'ın H e r a t'tan, kültür merkezi olmak bakımından, daha az önemli olduğu zor söylenebilir.

³⁰ A. G o d a r d, *aynı yer*.

³¹ S u b k i, III, 137.

³² I b n - i İ s f e n d i y â r, *Tarih-i Taberistan*, nşr. A b b a s İ k b a l, Tahran, 1320, I, 123, 284.

Bu liste bazı araştışıcılar tarafından aynen³³, bazı araştışıcılar tarafından bir veya birkaçı atılarak³⁴, diğer bazı araştışıcılar tarafından da birkaç şehir adı ilâve edilerek³⁵ nakledilmiştir. Şüphesiz, bu liste tam değildir. Bir kaynağımızın dediği gibi, I r a k'ın ve H o r a s a n'ın hemen her şehrinde m e d r e s e inşa edildiği söylenebilir. Meselâ R e y şehri ile^{35a} H e r a t'ın batısına doğru bir günlük yolda bulunan B û Ő e n c veya F û Ő e n c'de³⁶, K û h i s t a n'daki H a r c i r d veya H a r g i r d'de³⁷ de medreseler inşa edilmiş olduğunu biliyoruz. Böylece A l p A r s l a n zamanında inşa edilen medrese sayısı ilk hamlede 12 ye yükselmektedir. Bu S e l ç u k l u hükümdarı zamanında inşa edilmiş medreselerin sayısını daha da arttırmak şüphesiz mümkündür.

Bağdad «Nizamiye» Medresesinin Açılması

Devletin medreselere ne kadar önem verdiğini, Bağdad «Nizâmiye» medresesi'nin açılma töreninden de anlamak mümkündür.

³³ Msl. bk. G. M a k d i s i, *ad. geç. eser*, 44. M. Ő e r e f e d d i n (Y a l t k a y a), 9 şehir adı vermekle beraber, sırada değişiklik yapmakta, bir de Â m u l yerine C e z î r e i b n Ö m e r'i koymaktadır (bk. S e l ç u k l u l a r D e v r i n d e M e z â h i b, I (1925), s. 108.

³⁴ Z e b û h u l l â h S a f â, sıralanışta değişiklik yaptığı gibi, M e r v'i de almanıştır (bk. *ad. geç. eser*, I, 723). A. S a y ı l ı da M e r v ile Â m u l'u attığı gibi, sırada da değişiklik yapar (bk. *ad. geç. eser*, s. 62).

³⁵ Msl. A. K. S. L a m b t o n, bu listeye Ő a m ve C e z î r e I b n Ö m e r'i de ilâve ederek sayıyı önbire çıkarır (bk. *Internal Structure of the Seljuq Empire, The Cambridge History of Iran*, V, 216); fakat kaynağını göstermez. Ancak, bu sırada G a z n'e, S e l ç u k l u sınırları içinde bulunmadığı için burada S e l ç u k l u veziri N i z â m ü l - M ü l k'ün medrese inşa ettirmesi söz konusu olamaz. Aynı fikir bir dereceye kadar Ő a m için de ileri sürülebilir.

^{35a} A b d u l G â f i r F â r i s i, *El-Müntaha*, nşr. R. N. F r y e, 130 b - 131 a.

³⁶ I n b ü l' - C e v z î, IX, s. 16.

³⁷ A. G o d a r d, *ad. geç. eser*, s. 831 - 2.

Önce şuna işaret edelim ki, bu medrese'nin açılışı da (22 Eylül 1067) inşası gibi, hâdiseli geçti³⁸. Açılış törenini Selçuklu İmparatorluğu adına Bağdad sivil vali ('amîd) si Ebu Said Kâşî idare etti: Dâvet ettiği halk, tabakalarına göre yerlerini aldı. Halifelik veziri hariç, bütün Bağdad ileri gelenleri törene katıldı³⁹. Halk, Selçuklu veziri Nizâmü'l-Mülk'ün kendisi için inşa ettirdiği bu medrese'de meşhur Şafiî âlimi Ebu İshak Şirazî'nin ilk dersini vermesini beklemeye başladı⁴⁰. Fakat daha önce yeni kurulan bu medresenin müderrisliğini kabul edeceğini Nizâmü'l-Mülk'e söz vermiş olan Şirazî ortada görünmedi. Aratıldı, fakat izine rastlanamadı. Sonradan anlaşıldı ki, açılış törenine gelmekte olan Şirazî'nin karşısına çıkan bir delikanlı, ona halktan gasbedilmiş bir yerde kurulan medrese'de nasıl ders vereceğini sormuş, bu soru üzerine fikrini değiştiren Şirazî geri dönmüş ve izini kaybetmiştir.

Onun yerine İbn Sabbâg seçildi. Onu seçenin kim olduğu kaynaklarda kaydedilmiyor, fakat biraz aşağıda görüleceği gibi, Nizâmü'l-Mülk tarafından olaydan sorumlu tutulduğuna bakılırsa, onu Selçukluların Bağdad mümessili Ebu Said Kâşî'nin seçtiği veya onun seçilmesinde başlıca âmil olduğu ileri sürülebilir. Bununla beraber, bu işde asıl yetkili makam sahibinin Nizâmü'l-Mülk olduğunu iyi bilen İbn Sabbâg'ın bu görevi kabul etmekte tereddüde düştüğü görülüyor. Zira, Bağdad'ın en zengin ve en nüfuzlu tüccarlarından olan (*Hanbelî*) İbn Yusuf, yerine başkasının almasına müsaade etmeyeceğine ve Şirazî'den zarar gelmeyeceğine dâir kendisine garanti vermek lüzumunu duydu. Onun garantilerine güvenen İbn Sabbâg, kürsüye çıktı ve ilk tartışmalı dersini verdi. Münazaradan sonra halk dağıldı:

³⁸ Bu hususta en bol bilgi, Sıbt İnbü'l-Ceyzî ile (nşr. A. Sevim, 135) İbnü'l-Ceyzî (C. VIII, 246-7) de bulunmaktadır. Bu iki kaynaktaki bilginin tam tercümesi için bk. G. Makdisî, *ad. geç. eser*, s. 32-33. G. Makdisî tercümesindeki eksikleri aşağıda görüleceği gibi, Sıbt'a istinaden tamamladık.

³⁹ A. Sayılı, törene bizzat Halif'e'nin başkanlık ettiğini bildiriyorsa da, bu bilgiyi nereden aldığını kaydetmiyor. (bk. *Higher Education*, s. 50).

⁴⁰ Şirazî hakkında bilgi almak için bk. C. Brockelmann, *GAL*, I, 484; S. I, 669-70.

İbn Sabbâg, ilk dersini vermesine rağmen, Ebu İshak Şirazî'nin gelmemesi yüzünden endişeden kurtulamıyordu. Galiba, medrese'ye ve kendisine bağlamak için öğrencilerin her birine günde dört *ritl* ekmek tahsis etti.

Diğer taraftan, Ebu İshak Şirazî de Bâbü'l-merâtib mahallesindeki camide derslerini vermeğe başladı. Nizâmiye medresesi'nde ders vermeyi kabul etmemesinin sebebini öğrenen halk, etrafında toplanarak, ona dualar ettiler ve kendisini övdüler. Zira Şirazî, Selçuklular'ın Bağdad mümessili Ebu Said Kâşî'nin, medrese'nin inşasında kullanmak için Bağdad şehrinin bir kısmını yıktığını beyan etmişti. Fakat, Ebu İshak Şirazî'nin kendi müridleri (*eshâb*), Bağdad halkı ile aynı fikirde değillerdi. Onlar Şirazî'ye bir mektup göndererek, yeni yapılan Selçuklu medresesi'nde ders vermeye icabet etmez ve sert tutumunu değiştirmezse İbn Sabbâg'a katılmak için kendisini terk edeceklerini bildirdiler. Şirazî onları yatıştırmak ve kendisini terk etmelerini önlemek için isteklerine uydu. Diğer taraftan, aynı Şirazî, yerini aldığı için İbn Sabbâg'a da kızılıyordu.

Şirazî ve müridleri gayretlerine devam ettiler. Nihayet, aşâğıda görüleceği gibi, İbn Sabbâg «Nizâmîye» medresesi müderrisliğinden azledildi.

Bu arada Ebu İshak Şirazî'nin, kurduğu medrese'de ders vermeyi red ettiğini öğrenen Selçuklu veziri Nizâmü'l-Mülk, bundan doğrudan doğruya Selçuklu İmparatorluğu'nun Bağdad mümessili (*'amîd*) Ebu Said Kâşî'yi sorumlu tutmuştur. Gerçekten, ona yazdığı bir mektupta çıkışmakla kalmamış, ayrıca kendisini itham ve tehdit etmiş, bu medrese'yi Ebu İshak Şirazî için değil de, kimin için inşa ettirdiğini sormuştur.

Görülüyor ki, Nizâmü'l-Mülk, İbn Sabbâg'ın tâyin edilmesini kabul etmediği gibi, Ebu İshak Şirazî'nin görevine başlamasında ısrar etmektedir. Bu mektubu alan Selçuklu mümessili Ebu Said Kâşî, önce Ebu İshak Şirazî'nin yanına gitmiş, vezirden gelen mektubu göstermiş, o muvafa-

kat etmeyince⁴¹, H a l i f e'ye baş vurmaktan ve durumu anlatmaktan başka çare bulamamıştır. H a l i f e'nin E b u İ s h a k Ş i r a z î'ye gönderdiği mektup birçok bakımlardan pek dikkate değer : H a l i f e bu mektubunda «*bu yabancılar (e â c i m) ile olan durumumuzu biliyorsun. Bu olayın sorumluluğunun da bana yüklenmesinden korkarım*»⁴².

İşte müridlerinin ısrarı ile zaten yeni kurulan S e l ç u k l u m e d r e s e s i'nde ders vermeyi kabul etmiş bulunan E b u İ s h a k Ş i r a z î, H a l i f e'nin aczini dile getiren bu samimî ricası üzerine derslerine başladı (13 Ekim 1067); ancak derslerini yanında getirdiği büyük bir tuğlaya oturarak verdi. Ş i r a z î, bu tutumu ile, hâlâ haksız olarak alınmış bir arsa üzerinde yapıldığına inandığı m e d r e s e eşyasını kullanmak istemediğini göstermiş oluyordu. Namaz vakti gelince dışarıda bir mescitte ibadet etmesi, onun bu m e d r e s e'ye karşı tutumunun diğer bir belirtisidir⁴³.

Üzerinde dikkatle durulacak nokta, emrinde askerî kuvvetlerin bulunduğunu, bu kuvvetlerle birçok seferler yaptığını gördüğümüz S e l ç u k l u m ü m e s s i l i n i n d e, H a l i f e'nin de, E b u İ s h a k Ş i r a z î'ye karşı ders vermesi için zor kullanma veya emir verme yollarına gitmemesidir. İlim adamına karşı zor kullanmayı veya ona emirle vazife kabul ettirmeyi, ne S e l ç u k l u v e z i r i, ne S e l ç u k l u l a r'ın B a ğ d a d m ü m e s s i l i, ne de sünî İslâm dünyasının dinî reisi olan H a l i f e düşünmüştü⁴⁴. Bu noktaya tekrar döneceğiz.

şında ortaya çıkmaktadır.

Böylece medresenin kültür müessesesi olarak önemi daha açılı-

⁴¹ G. M a k d i s i tercümesinde E b u S a i d K â ş f'in önce E b u İ s h a k Ş i r â z î'ye başvurduğu hususundaki bu bilgi yoktur. Bu ilâve bilgi için bk. S ı b t, nşr. A. Sevim, s. 135.

⁴² Bu son cümle de G. M a k d i s i tercümesinde yoktur. Bu cümleyi S ı b t-tan aldık (bk. nşr. A. Sevim, s. 135).

⁴³ E b u İ s h a k Ş i r â z î'nin M e d r e s e içinde değil de, dışarıdaki bir mescitte namaz kılması olayı da G. M a k d i s i tercümesinde yoktur. Bk. S ı b t, nşr. A. Sevim, s. 135.

⁴⁴ Bu bilginin tahlil ve tefsiri için bk. G. M a k d i s i, *ad. geç. eser*, s. 33-36.

SELÇUKLU MEDRESELERİNİN İŞLEYİŞİ

Kuruldukları yerlerden ve birinin olaylı açılışından söz ettiğimiz medreseler nasıl işliyorlardı, özellikleri nelerdi?

Medreselerin, yüksek öğretim müesseseleri olarak, binaları, öğretim kadroları, öğrencileri ve gelir kaynakları ile bir bütün teşkil ettikleri görülmektedir. Diğer taraftan, aynı medreselerin bağımsız yüksek öğretim müesseseleri olarak camilerin fonksiyonlarından büyük bir kısmını üzerlerine aldıkları bilinmektedir⁴⁵.

Medreselerin önemi, daha Selçukluların bu müesseseleri bütün imparatorluğa şâmil bir yüksek öğretim sistemi olarak kabul etmelerinden önce takdir edilmeğe başlanmıştı: İmâm ü'l-harameyn Cüveynî'nin babası Abdullâh Cüveynî, medrese inşasını, mescid inşasına tercih ediyordu⁴⁶. Bu anlayışın bu derecede olmasa bile, Selçuklular'da da yerleştiği görülüyor: Peygamberin Tanrı için mescid ve medrese inşa ettirmedikçe kendisi için ev inşa ettirmediği söyleniyordu⁴⁷. Bu, o zaman medrese inşasının mescit inşası kadar sevap sayıldığını göstermektedir.

Öyle görünüyor ki, medrese inşasının kutsal sayılması profesörün ilmi, idarî muhtariyeti, şahsî masuniyeti; medresenin de malî bağımsızlığı yanında medrese binasının da tecavüzden masun sayılmasına yol açmıştı. Aşağıda görüleceği gibi, Herat'ta Abdullâh Ensârî'nin takibine uğrayan bir filozofun, Fusenç Selçuklu medresesi profesörünün evine sığınması, devletin müdahale ederek, hem filozofu, hem de profesörü kurtarması, üstelik olaya sebep olan Abdullâh Ensârî'nin Herat'tan bir müddet sürgün edilmesi bizi bu kanaate sürüklemiştir. Profesörün evi, devletçe tecavüzden masun sayıldığına göre, medresenin de tecavüzden masun sayılacağı tabiidir.

⁴⁵ Bu mesele için şimdi bk. J. Sordel-Thomine, *La mosquée et la madrasa*, Cahiers de Civilisation Médiévale, XIII (1970), s. 97 - 115.

⁴⁶ Sübkî, III, 217 - 8.

⁴⁷ İbn ü'l-Cevzî, IX, 110.

M e d r e s e'nin her türlü hür düşüncenin savunucusu görünmesi, asıl üzerinde durulacak noktadır. Çünkü, filozof, taşıdığı ve yaymaya çalıştığı yasak fikre rağmen korunacağından emin olduğu m e d r e s e'ye sığınmaktan çekinmemiştir. Onun böyle hareket etmekle aldanmadığı; S e l ç u k l u devletinin, filozofu ve kendisini kabul eden profesörü değil, dinî taassup sonucu olarak onlara tecavüz eden A b d u l l a h E n s â r î'yi cezalandırmasından anlaşılıyor. Şu halde m e d r e s e, yalnız bir ilim merkezi değil, aynı zamanda her türlü hür düşüncenin de merkezidir. Devlet profesörün ve medresenin muhtariyet ve masuniyetini korurken aynı zamanda düşünce hürriyetini de korumuş olmaktadır.

Medresenin Gelir Kaynakları: Vakıflar

M e d r e s e l e r'in gelir kaynaklarını teşkil eden vakıflar, S e l ç u k l u l a r zamanında kurulan bu müesseselerin işlemlerini sağlayan başlıca faktördür. M e d r e s e vakıfları, bu vasfiyle bir yenilik sayılabilir. Zaten, S e l ç u k l u m e d r e s e l e r'in orijinalliği de buradan geliyordu. Daimî bir gelir kaynağına sahip olan m e d r e s e l e r, göreceğimiz gibi, yalnız ilmî ve idarî muhtariyete değil, aynı zamanda malî muhtariyete de sahip bulunuyorlardı. Böylece m e d r e s e l e r yüksek öğretime tahsis edilmiş müstakil binasıyla, medresenin emrinde yardımcı bir müessese olan kütüphanesiyle; artık aldıkları maaşlarla geçim kaygusundan kurtularak kendilerini mesleklerine veren öğretim üyeleri ve yardımcılarıyla; aldıkları burslar ve kaldıkları yurtlarla kendilerini kaygısızca öğrenime vermek imkânını bulan öğrencileriyle yalnız zamanına göre değil, şimdiki zamana göre de ileri müesseseler sayılabilirler. B a ğ d a d S e l ç u k l u m e d r e s e s'inin işlemlerini sağlayacak gelir kaynaklarının tamamlanması, m e d r e s e'nin öğretime açılmasından üç yıl sonra mümkün oldu.

N i z â m ü'l-M ü l k'ün hazırladığı vakfiye ve şartları S e l ç u k l u l a r'ın I r a k v a l i (â m î d) si E b u N a s r'ın düzenlediği büyük bir törende okundu (14 Nisan 1070). O bu tören için mühim kişileri, bu arada halifelik veziri F a h r u'd- D e v l e'nin oğlu E b u'l-K a s î m İ b n C e h î r'i, H â ş î m î ve A l e v î

reis (*nakîb*) lerini, eşrâfı, baş kadı'yı ve noter - şâhitleri B a ğ d a d m e d r e s e s i'ne dâvet etti⁴⁸.

Vakfiye şartlarında,

- 1) M e d r e s e'nin Şafiî mezhebi mensuplarına ait olduğu,
- 2) Buraya vakfedilen emlâk, arazi ve m e d r e s e'nin kapısının karşısında inşa edilen (kapalı) çarşının (gelirlerinin) da⁴⁹ Şafiî mezhebi mensuplarına tahsis edildiği⁵⁰,
- 3) M e d r e s e'ye aynı mezhebten,
 - a) Bir profesör,
 - b) Bir vâiz,
 - c) Medrese kütüphanesine vakfedilen kitaplar⁵¹ için bir kütüphaneci,

tâyin edildiği,

- 4) Kur'an okumayı öğretmek üzere bir öğretmen,
 - 5) Arap dilini öğretecek bir gramerçi
- tâyin edildiği,
- 6) Bu m e d r e s e personeline vakıf gelirlerinden belirli ölçüde tahsisat verildiği,

7) Nihayet vakfın idaresinin N i z â m ü'l - M ü l k'e ve evlâdına ait olduğu bildiriliyordu⁵².

⁴⁸ İ b n ü'l - C e v z î, VIII, 66. G. M a k d i s î'nin de işaret ettiği gibi (*ad. geç. eser*, s. 37), vakfiyenin tüm metni henüz bulunamamıştır. Elimizdeki, vakfiyenin bazı parçalarıdır.

⁴⁹ İ b n ü'l - C e v z î, VIII, 256.

⁵⁰ İ b n ü'l - C e v z î, IX, 66. Bu kaynakta tören ve vakfiye şartları iki ayrı yerde verilmiştir. G. M a k d i s î de kaynağa uyararak ayrı ayrı ele almıştır (bk. *M ü s l i m I n s t i t u t i o n s*, s. 37 - 8). İki ayrı yerde verilen bilgi aynı vakfiyeye ait olduğu için birleştirdik.

⁵¹ Daha A m î d E b û N a s r'ın dâvetiyle yapılan törende önce m e d r e s e'ye vakfedilen kitaplar, sonra gelir kaynakları zikredilmektedir. Bu, kitaba verilen önemi göstermektedir.

⁵² İ b n ü'l - C e v z î, IX, 66. G. M a k d i s î, *ayn. yer.*

Medrese Vakıf Gelirlerinin Mikdarı

Görülüyor ki, Selçuklular tarafından kurulmuş medreselerden sadece Bağdad Selçuklu medresesi'nin vakfiye şartları, o da kısmen, elimizde bulunmaktadır.

Medrese'nin işlemesini sağlayan bu vakıf gelirleri ne kadardı? Öyle görünüyor ki, Bağdad Selçuklu medresesi'nin vakıf gelirleri yıldan yıla artmış, Irak Selçuklu devleti hükümdarlarından Mahmud'un saltanatı zamanına rastlayan 1129 yılında 80.000 dinara yükselmişti. Bu paranın ancak % 10'u sarfedilebiliyordu⁵³.

Bazan sadece profesörler ve öğrenciler için sarfedilen paranın 15.000 dinara yükseldiği anlaşılıyor⁵⁴. Demek ki, Bağdad Selçuklu medresesinin sabit bir yıllık bütçesi yoktu. Bu 15.000 dinar ile 8.000 dinar arasında değişiyordu. Bu para, öğretim personelinin, kütüphane personelinin maaşlarına, talebe burs ve aynı yardımlarına, medresenin ısıtma, aydınlatma, kâğıt, mürekkep, kalem v.s. masraflarına sarfediliyordu.

Profesör (Müderriş)

Medrese'nin başı olan müderriş hakkında muhtelif bakımlardan bilgi vermeden önce, yukarıda adlarını verdiğimiz şehirlerde kurulan Selçuklu medreseleri'ne tâyin edilen ilk profesörlerden adlarını bildiklerimizi sıralayalım :

Abdullah Temimî (ölm. 1095) nin Belh medresesi'ne ders verdiğini biliyorsak da, ilk müderriş olduğu kesin değildir⁵⁵.

Nişâpûr medresesi, kendisinden aşağıda söz etmek fırsatını bulacağımız meşhur İmâm u'l-Haremeyn Cü-

⁵³ İbn ü'l-Cevzî, X, 11.

⁵⁴ Zebîullâh Safâ, *ad. geç. eser*, I, 721. Bu rakamın nereden alındığı kaydedilmiyor.

⁵⁵ Abdü'l-Gafir Fârisî, 35a-b; Subkî, III, 204.

veynî (doğ. 1028 - ölm. 1085) için inşa edilmişti⁵⁶. Onun derslerini dinleyenlere tekrar eden yardımcı (*mu'îd*) sınıfın adını da biliyoruz⁵⁷.

Herat medresesi'nin müderrisliğine Ebu Bekir Şâşî (ölm. 1092) tayin edilmişti⁵⁸.

İsfahan medresesi'nin ilk müderrisi Sadrü'd-dîn H. u. c. e. n. d. i (ölm. 1090) idi⁵⁹.

Görünüşe göre, Merv medresesi müderrisliğine, Muhammed Temimî Mervezî (ölm. 1075/76) tayin edilmişti⁶⁰.

Abdü'l-Kerim Şâlûsî (ölm. 1072/3) nin Âmü'l'de kurulan Selçuklu medresesi'nin ilk müderrisi olması pek mümkündür⁶¹.

Rey medresesi, vezir Nizâmü'l-Mülk'ün yakını olan Mansur Mervâbâdî idi⁶².

Ebu Sa'ad b. Ebu Yusuf'un da Fusenç medresesi müderrisi olduğu anlaşılıyor⁶³.

Profesörlerin Tayinleri

Yukarıda görüldüğü gibi, ilk kurulan medreselere profesör tayini hemen hemen tamamıyla Selçuklu veziri Nizâmü'l-Mülk'ün elindedir. O, çok defa Bağdad ve Nişâpûr'da olduğu gibi, Şafiî mezhebinden belirli büyük ilim adamları için medrese inşa ettiriyordu. Yine görüldüğü gibi, Bağdad

⁵⁶Bk. Abdü'l-Gafir Fârisî, *Zeyl*, 48 a-b; Sübkî, III, 252. Ayrıca bk. C. Brockelmann, *GAL*, 388; S. I, 661 vd.

⁵⁷Abdurrahman Afîf (ölm. 1124). Bk. Abdü'l-Gafir Fârisî, 45 a.

⁵⁸Abdü'l-Gafir Fârisî, *El-Müntahab*, 17 b. Şâşî, buraya Gazne'den getirtmişti (J. Pedersen, *Mescid*, I. A, VIII, 52).

⁵⁹Abdü'l-Gafir Fârisî, *El-Müntahab*, 18 a.; Ayrıca bk. Zebf h u l l â h Safâ, *Madrassa*, İran-Şehr, I, 722.

⁶⁰Abdü'l-Gafir Fârisî, *El-Müntahab*, nşr. Frye, 18 a.

⁶¹Sübkî, III, 242 (Sem'ânî'ye istinaden).

⁶²Abdü'l-Gafir Fârisî, *El-Müntahab*, nşr. R. N. Frye, 130 a-131 a.

⁶³İbnü'l-Cevzî, IX, 16.

medresesi müderrisliğine tayin edilen Ebu İshak Şirazi bu görevi ancak uzun ısrarlardan sonra kabul etmişti⁶⁴. Bunun bir istisna olduğu anlaşılıyor. Zira, Selçuklu veziri başka kime teklif yapmışsa, herhangi ön şart ileri sürmeden kabul etmiştir. Müderris olabilmek için mezhep değiştirenler bile vardı: Mansur b. Muhammed Sem'ânî Mervezî 30 yıl geçtikten sonra Hanefî mezhebini bırakarak, Şâfiî olmuş, Nizâm ü'l-Mülk'ün teveccühünü ve ihsanlarını kazanmış ve Merv şehrine dönerek, Şâfiîler medresesi'ne müderris olmuştur⁶⁵.

Muderrisler bir *menşur*'la tayin ediliyorlardı. Tayin menşurları çok defa vezirlik divan'ından çıkıyor ve tabii vezir Nizâm ü'l-Mülk'ün imzasını taşıyordu⁶⁶. Daha sonra bizzat Sultan'ların fermanları ile müderris tayin edildiği de oluyordu⁶⁷.

Medresedeki diğer personelin de doğrudan vezir tarafından tayin edildiği anlaşılıyor. Zira, yukarıda adı verilen Yusuf Biskeri, bizzat Nizâm ü'l-Mülk tarafından, yukarıda söz konusu ettiğimiz vakfiyede medrese personeli arasında geçen Kur'an okuyucusu olarak tayin edilmişti⁶⁸. Buna bakarak, diğer personelin de doğrudan doğruya merkezden tayin edildiği ileri sürülebilir. Şu halde müderris'in medrese personelinin seçmek ve tayin etmek yetkisi yoktu.

⁶⁴ Bağdad Nizâmiye medresesi müderrisliğine tayin edilen meşhur Gazalî'nin önşartları için bk. Subkî, IV, 113. Bu, bir istisna teşkil ediyor.

⁶⁵ Abdül-Gafir Fârisî, *Zeyl*, 88 b-89 a; El Müntahab, 130 a-b.

⁶⁶ Yukarıda adları geçen ilk profesörlerin tayinlerinden başka, yine Bağdad medresesi'ne tayin edilen Ebû Abdillah Taberî için bk. İbn ü'l-Cevzî, IX, 53. Meşhur Gazalî'nin tayini için bak. Sıbt, *Türk ve İslâm Eserleri Müzesi*, 218 b (484 yılı hâdiseleri).

⁶⁷ Bk. İbn ü'l-Cevzî, IX, 206: İbn ü't-Taberî, Sultan Sancar tarafından Bağdad medresesi müderrisliğine tayin edilmişti (1119). Sultan Sancar'ın profesörlük tayinine dâir fermanları için bk. Müntecebü'd-dîn Bedî, Atebetü'l-Ketebe, nşr. Kazvîmî ve İkbâl, /Tahran, 1329, s. 6-9; 33-37; ayrıca bk. H. Horst, *Die Staatsverwaltung der Grosselguen*, Wiesbaden, 1964, s. 163-166.

⁶⁸ Sem'ânî, *Kitâbü'l-Ensâb*, nşr. Yemênî, II, 237-8; Yakut, *İrşâd*, VII, 308.

Selçuklu medreseleri'ne tayin edilen profesörlerin çoğunlukla daha önce de camilerde veya özel medreselerde profesörlük yaptıklarını gördük. Meselâ, Ebu İshak Şirâzî Bağdad medresesi'ne tayin edilmeden önce camide profesörlük ediyordu. İmâm ü'l-Harameyn Cüveynî, Nişâpûr medresesi profesörlüğüne tayin edilmeden önce babasının yerine özel medresede profesör idi.

Medreselerin ilk kuruluşunda profesörlerin seçimine, adayın meslekten profesör olmasına pek dikkat edildiği anlaşılıyor. Daha sonra, başka mesleklerden, meselâ şahidlikten profesörlüğe tayin edilenlerin bulunduğu görülüyor⁶⁹.

Tayin sırasında ehliyet ve tecrübe dışında başka bir şartın aranmadığı anlaşılıyor. Meselâ, profesör adayının belirli bir yaşta bulunması kaydı yoktur ve genellikle olgun yaşta kişilerdi. Halbuki, özel medreselerde hüküm süren irsiyet prensibi yüzünden çok genç yaşta birisi profesör olabiliyordu: Adı geçen İmâm ü'l-Harameyn Cüveynî, ölümü üzerine, babasından kalan medresede ders vermeğe başladığı zaman daha yirmi yaşına varmamıştı. O, bir taraftan babasından miras kalan medresede ders verirken, diğer taraftan da başka bir özel medresedeki meşhur İsfereyî'n'den ders alıyordu⁷⁰. Bu durum Nişâpûr Selçuklu medresesi'ne tayin edilinceye kadar devam etti.

Tayin müddeti sınırlandırılmamıştı: Tayin edilen profesör, genellikle ölünceye kadar vazife görüyordu. Profesörün azledilmesi pek nâdirdi⁷¹. Zaten, Nizâm ü'l-Mülk tarafından tayin edil-

⁶⁹ Ebu İshak Şirâzî Bağdad, Selçuklu medresesi'nde ders vermeyi kabul etmeyince, Şâhid İbn Sabbâğ'ın tayin edildiğini görmüştük. Daha sonra onun yeniden tayini için bk. G. Makdisî, *ad. geç. eser*, s. 39. Ayrıca bk. *Yakut, Irşâd*, nşr. D. S. Margoliouth, London, 1931, VI, 231.

Sancar devrinde kadının müderris tayini hakkında bk. Münteceb ü'd-dîn Bedî, *Atebetu'l-Ketebe*, s. 6-9.

⁷⁰ Abdül-Gafir Fârisî, *Tarihu Zeyli Nişâpûr*, 48 b; İbn ü'l-Cevzî, IX, s. 18; Subkî, *ad. geç. eser*, III, 254.

Özel medreselerde irsiyet prensibi için bk. Abdül-Gafir Fârisî, *ad. geç. eser*, 83 a; 82 b-83 a.

⁷¹ Zâten asıl tayin mercii olan Nizâm ü'l-Mülk tarafından bu makama getirilmemiş olan İbn Sabbâğ'ın azli sayılmazsa.

memiş olan İbni Sabbâg'ın azli istisna edilecek olursa, Alp Arslan zamanında tayin edilen profesörlerden azledilen olmamıştı⁷². Buna karşılık kendi arzuları ile profesörlüğü bırakanlar vardı⁷³.

Bilindiği gibi, bir medrese'ye ancak bir profesör tayin ediliyordu. Galiba İmam Zeyn ü'l-İslâm Ebû'l-Kasım Kuşeyrî⁷⁴ nin şeriki olan Mansur b. Ebû Ahmed Nişâpûrî bir istisna idi⁷⁵. Yukarıda görüldüğü gibi, diğer dersler için profesörün emrinde başka profesörler veya öğretmenler tayin ediliyordu.

Profesörlerin bir kısmı, öğretim ile beraber başka görevler de yapıyorlardı: Nişâpûr medresesi profesörü İmâm ü'l-Harameyn Cüveynî bu hususta tipik bir misâl teşkil ediyordu. Kendisi öğretim yanında imamlık (mihrab ve mimber) ve hatiplik görevlerini de yapıyordu. O, ayrıca münazara ve tezkir meclisleri kuruyordu⁷⁶.

Nizâm ü'l-Mülk tarafından İsfahan medresesi müderrisliğine getirilen Ebu Bekr Sadru'd-din Huce ndî, aynı zamanda evkaf mütevelliliği görevini yapıyordu⁷⁷. Âmül medresesi müderrisi Şâlûs İ'nin müftülük görevi, müderrislik sıfatından önce geçmektedir⁷⁸. Mervâbâdî, Nizâm ü'l-Mülk tarafından Rey medresesi

⁷² Ebu İshak Şîrâzî'nin yerine oğlu Müeyyid ü'l-Mülk tarafından tayin edilen Ebû Sa'd Mütevellî babası vezir tarafından kabul edilmedi. G. Makdisî, s. 38). Daha sonra İbn Sabbâg tayin edilmişti (Sübkî, III, 231).

Nizâm ü'l-Mülk meşhur Gazalî'nin tayinini sağlamak için, Ebû Abdillâh Taberî'yi Bağdad Selçuklu medresesi müderrisliğinden azletmişti (Bk. G. Makdisî, s. 39).

⁷³ Gazalî buna misâl olarak verilebilir (Bk. G. Maksidî, *ad. geç. eser*, 40).

⁷⁴ C. Brockelmann, GAL, I, 556; S, I, 770 vdd.

⁷⁵ Abdü'l-Gafir Fârisî, *Zeyl*, 79 b-80 a.

⁷⁶ İbn ü'l-Cevzî, IX, 18-9; Sübkî, III, 252.

⁷⁷ Abdü'l-Gafir Fârisî, *El-Müntahab*, 18 a.

⁷⁸ Sübkî, III, 242 (Sem'ânî'ye dayanarak).

müdürlüğü ile beraber Ş a f i î l e r'in r e i s l i ğ i'ne tayin edilmişti ⁷⁹.

Profesörlere geçici görevler de verildiği görülüyor: B a ğ d a d medresesi müderrisi E b u İ s h a k Ş i r a z î, S e l ç u k l u S u l t a n ı M e l i k Ő a h nezdine elçi olarak gönderilmişti ⁸⁰.

Öğretim süresine gelince, tayin edilen profesörler arasında aşağı-yukarı 30 yıl aynı yerde öğretim yapanlar vardı. N i Ő â p ũ r S e l ç u k l u m e d r e s e s i müderrisi meŐur İ m â m ũ l-H a r a m e y n C ũ v e y n î buna misâl olarak gösterilebilir ⁸¹. Bunu 16 yılı aşan profesörlüğü ile B a ğ d a d S e l ç u k l u M e d r e s e s i profesörü E b u İ s h a k Ş i r a z î izliyordu ⁸². Buna karşılık, İ b n S a b b â ğ'ın B a ğ d a d S e l ç u k l u m e d r e s e s i'nde sadece 20 gün ders verdiğini görmüştük. Görünüşe göre, bu en kısa vâzife gören profesör için misâl olarak verilebilir.

Profesörlerin YetiŐme Dereceleri

C ũ v e y n î, Ş i r a z î gibi S e l ç u k l u m e d r e s e l e r i'nde ilk görev alan profesörlerin yetiŐme dereceleri üzerinde durmak lüzumsuzdur. Zira, bu âlimler yalnız S e l ç u k l u devri değil, bütũn İ s l â m devri dikkate alındığı zaman da otorite sayılabilecek kiŐilerdir. Bu gibi ilim adamlarının kendi devirlerinde nasıl saygı gördüklerini yukarıda görmüştük ve aşağıda daha da belirtmek fırsatını bulacağız. Burada, birkaç ilim adamının bildikleri dilleri söz konusu etmekle yetineceğiz: B a ğ d a d S e l ç u k l u m e d r e s e s i'nde nahiv dersi veren İ b n ũ t - T i l m i z B a ğ d a d î (ölm. 1215) Arapça, Farsça, Türkçe, HabeŐe, Rumca, Ermenice ve Zencice-biliyordu ⁸³. H i b e t ũ l - l a h B a ğ d a d î ise sadece Arap, Fars, Yunan ve Süryanî dillerini biliyordu ⁸⁴.

⁷⁹ A b d ũ l - G a f i r F â r i s î, *El-Müntahab*, 131 a. Öyle görünüyor ki, rekor, 17 görevli profesör'ün bulunduğu M i s i r M e m l ũ k l a r i'nda idi (bk. J. P e d e r s e n, *Mesid*, İ. A, VIII, s. 68).

⁸⁰ İ b n ũ l - C e v z î, IX, 8.

⁸¹ İ b n ũ l - C e v z î, IX, 18; S ũ b k î, III, 252.

⁸² G. M a k s i d î, *ad. geç. eser*, s. 38

⁸³ Y a k u t, *İrŐad*, VI, 232.

⁸⁴ Y a k u t, *İrŐad*, VI, 243.

Profesörlerin Hayatlarından Sahneler

Resmî hayatlarında tam özerklik içinde görev yaptıklarını gördüğümüz ilim adamlarının özel hayatlarından bazı sahneleri anlatmak, şüphesiz, başında buldukları kültür müesseselerinin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Zaten profesörlerin resmî hayatları ile özel hayatlarının sınırlarını kesin olarak çizmek pek kolay değildir. Diğer taraftan, şunu unutmamak lâzımdır ki, profesörlerin resmî hayatları da, özel hayatları da halk efkârını yakından ilgilendiriyordu : Onlar halk arasındaki şöhretlerini, ilimlerine olduğu kadar, örnek hayatlarına da borçlu idiler.

Görünüşe göre, ilim adamının başta gelen özelliği kibir derecesine varan vakarı idi : İhtiyaç ve zaruret halinde buldukları durumlarda da kimseden bir şey istemeyenler vardı⁸⁵.

N i ş â p û r'da özel medrese ve hastahane inşa ettirip, bunlara büyük mülkler vakfeden bir ilim adamı, hayatının sonunda fakirliği seçmiş, b ö r k (*kalensöve*) imâl etmek suretiyle el emeği ile yaşamağa başlamıştı⁸⁶.

İlim adamlarının bir özellikleri de dindarlıklarıdır : Bunlardan biri, namaz kılarken evine giren ve ne buldu ise alan hırsız görüldüğü halde namazını kesmemiştir⁸⁷.

Bu arada garip merakları olan ilim adamları da vardı : Meşhur A b d ü l k e r i m K u ş e y r î (ölm. 1073), tefsir, nahiv, dil, edebiyat, şiir, güzel yazı v.s. de olduğu kadar atçılıkta ve silâh kullanmada da mâhirdi⁸⁸.

⁸⁵ Msl. bk. Y a k u t, İrşâd, VI, 341-3 : E b u ' l - M u z a f f e r A h m e d E b î v e r d î (ölm. İsfahan 1113-4). B a ğ d a d S e l ç u k l u m e d r e s e s i ' n i n k ü t ü p h a n e m ü d ü r l ü ğ ü n d e b u l u n a n E d î v e r d î, daha M e h m e d T a p a r ' ı n İ ş r â f - ı m e m â l i k ' i o l m u ş t u .

⁸⁶ Bk. Z e k e r î y â K a z v î n î, *Asâri' l - b i l â d*, s. 476; S u b k î, III, 283 : A b d ü l - M e l i k H a r k û ş î böyle hayat sürüyordu.

⁸⁷ S u b k î, III, 242 : N a h i v Â l i m i A b d ü l - K a h i r C ü r c â n î (ölm. 1072-3).

⁸⁸ S u b k î, III, 244-5.

İlim adamları içinde kitap toplama merakı olanlar da vardı. Meselâ bunlardan biri M i s s i r'da başgösteren kıtlıktan faydalanarak, ucuz fiyatla pek çok kitap toplamış, on deve yükü tutan bu kitapları B a ğ d a d'a nakletmiş, hattâ bunlardan bazılarını S e l ç u k l u veziri N i z â m ü'l-M ü l'k'e hediye eylemişti⁸⁹.

Profesörlük makamına ve mevkiine uygun düşmeyen hayat sürenler de vardı. Meselâ ilim alanında çok kuvvetli olan bunlardan biri, kapı kapı dolaşır, sokaklarda yemek yer, elbisesinin ve kendisinin temizliğine dikkat etmez ve pislikten sakınmazdı⁹⁰.

A b b â s i l e r zamanında bir cariyeye âşık olan ve yedi yıl uğraştıktan sonra maksadına erişen bir ilim adamının bu uğurda mevkiini ve servetini kaybettiği oluyordu⁹¹.

M e d r e s e l e r i n ilk kuruluş devrini takibeden zamanlarda bazı ilim adamlarının daha serbest yaşadıkları anlaşılıyor. Meselâ, bir ilim adamının kendisine eserleri okunurken bile sarhoş olacak kadar şarap içtiğinden, ayrıca ipek elbise giydiğinden ve altın işlemeli sarık sardığından kınayıcı bir dille söz edilmektedir⁹². Görünüşe göre, m e d r e s e l e r'in ilk kurulduğu A l p A r s l a n ve M e l i k ş a h zamanlarında ne cariyeye âşık olmuş bulunan, ne de bu derece açıktan açığa şarap içen ilim adamı vardı.

Profesörlerin Şöhret ve İtibarları

İlim adamlarının halk arasında büyük itibarları vardı. Kendisi için kurulan B a ğ d a d S e l ç u k l u m e d r e s e s i'nde ders vermeyi kabul etmeyen E b u İ s h a k Ş i r a z i'nin halk tarafından nasıl alkışlandığını yukarıda gördük. Görünüşe göre, onun şöhreti, B a ğ d a d sınırlarını aşarak, bütün S e l ç u k l u İ m p a r a t o r l u ğ u n'a yayılmış bulunuyordu. E b u İ s h a k

⁸⁹ S u b k i, III, 230 : A b d ü s - S e l â m K a z v i n i (ölm. 1095). N i z â m ü'l-M ü l'k onun hediye ettiği kitaplardan bir kısmını B a ğ d a d S e l ç u k l u m e d r e s e s i kütüphanesine vakfetmişti.

⁹⁰ A b d ü'l-G a f i r F â r i s i, Z e y l, 6b: F a k i h H a s a n N i ş â b û r i (ölm. 1087).

⁹¹ Y a k u t, İ r ş â d, VII, 303; ayrıca bk. 299.

⁹² Y a k u t, VII, 287: Y a h y â T e b r i z i (ölm. 1108). Elbise ve sarık mes'eleleri üzerinde ayrıca duracağız.

Şirazî, Halife'nin elçisi olarak Sultan Melikşah nezdine gittiği zaman, yolda İranlılar kadın ve çocukları ile onu karşılamaya çıkıyorlar, eteklerine dokunuyorlar, atının nallarının tozunu alıyorlar ve bunu şifa yerine kullanıyorlardı. Tüccarlar önüne helvadan meyve ve elbiseye kadar birçok eşyayı saçı olarak veriyorlardı. Profesörün kabul etmediği bu eşya halkın başına geliyordu. Buna kendisi de şaşıyordu⁹³. Şirazî'yi Nişâpûr halkı da karşılamıştı⁹⁴. Aynı şekilde Cüveynî'nin şöhreti de bütün Selçuklu ülkelerine yayılmıştı⁹⁵. İmâm ü'l-Haremeyn Cüveynî daha sağlığında asrının imamı sayılıyor⁹⁶, ve hakkında tıpkı hükümdarlara ve devlet adamlarına olduğu gibi şiirler düzülüyordu⁹⁷. Bir defasında hastalanan Cüveynî'nin iyi olarak dersine ve meclisine dönmesi, yüksek sınıftan veya kara halktan herkesi sevince garketmişti⁹⁸. Hele kendisinin ölümü üzerine Menîî camisindeki mimberi kırılmış ve halk tarafından günlerce genel matem tutulmuş, şairlerin çoğu onun için mersiyeler yazmışlardı⁹⁹.

İlim adamlarının birbirlerine karşı davranışları da dikkate şayandı: Ebu İshak Şirazî biraz yukarıda söz konusu edilen elçilik görevi ile Nişâpûr'a geldiği zaman, onu halk ile beraber İlmâm ü'l-Haremeyn Cüveynî de karşılamış, bu arada, «*hizmetkârlar gibi*», atının örtüsünü (omuzunda) taşımış, önünde yaya yürümüştür¹⁰⁰. Buna mukabil Ebu İshak Şirazî de, Cüveynî hakkında zamanın süsü, temizi (*nüh etü hâz a'z-zaman*) lâkabını vermiş ve «*ey doğu ve batı halkının faydalandığı insan, ilminden eskiler ve yeniler (evvelûn ve âhirûn) faydalanmışlardır*» demiştir¹⁰¹.

⁹³ Subkî, III, 91.

⁹⁴ İbn ü'l-Cevzî, IX, 8; Subkî, III, 91.

⁹⁵ Subkî, III, 252.

⁹⁶ Subkî, III, 243.

⁹⁷ Subkî, ayn. yer.

⁹⁸ Subkî, III, 257.

⁹⁹ Subkî, ayn. yer.

¹⁰⁰ İbn ü'l-Cevzî, IX, 8.

¹⁰¹ Subkî, III, 253. İlim adamlarının, Selçuklu medreseleri kurulmadan önce birbirleri ile münasebetlerine dair fikir edinmek için meselâ bk. M unir-u-D in A h m e d, *Muslim Education and Scholars' Soical Status*, Zürich, 1968, s. 201 vdd.

E b u İ s h a k Ş i r a z î'nin söz konusu edilen İ r a n seyahatında kendisini kadın S û f î l e r de karşılamaya çıktılar. El-lerinde para keseleri olmayan yoktu. Kadın S û f î l e r bu para keselerini E b u İ s h a k Ş i r a z î'nin «mahaffe»sine saçı olarak atmakla yetinmiyorlar, tıpkı kara halk gibi, kut almak için ona dokunmaya çalışıyorlardı ¹⁰².

E b u İ s h a k Ş i r a z î'nin B i s t a m şehrinde bir S û f î ile buluşması da, iki büyük ilim ve din adamının birbirine karşı davranışını belirtmek bakımından dikkate şayandır: E b u İ s h a k Ş i r a z î B i s t a m'da iken, büyük bir Sufi'nin kendisini ziyarete geldiği bildirildi. Ş i r a z î onu karşılamaya çıktı. Arkasında güzel elbiseler giyinmiş S û f î l e r bulunduğu halde E b u İ s h a k'ı gören S û f î kendisini bindiği hayvandan aşağı attı; Ş i r a z î'nin elini, Ş i r a z î de S û f î'nin ayağını öptü. S û f î'nin meclisinde herbiri diğerine son derece saygı gösterisinde bulundu. Bu arada S û f î birinin içinde un, diğerinde tuz bulunan iki hurç çıkardı ve bunların kendilerine B a y e z i d B i s t â m'iden miras kaldığını bildirdi. E b u İ s h a k Ş i r a z î buna pek hayret etti; sonra da vedalaşarak ayrıldı ¹⁰³.

Selçuklu Devleti ve İlim Adamları

T ü r k l e r'in ilme ve ilim adamına karşı saygı geleneğinin ¹⁰⁴ daha B ü y ü k S e l ç u k l u İ m p a r a t o r l u ğ u'nun kuruluşundan itibaren dikkatle uygulanmaya başladığı görülüyor. Bu hususta birçok örnekler verilebilir. Biz T u ğ r u l B e y zamanına dâir bir misâl vermekle yetiniyoruz :

Soydan ilim ailesine mensup olan H i b e t u' l l a h S û l ü k i, galiba dahâ S e l ç u k l u İ m p a r a t o r l u ğ u kurulmadan önce N i ş â p ū r Ş a f i i l e r i'nin reisi olmuştu. Sonradan belki de T u ğ r u l B e y'in inşa ettirdiği m e d r e s e'ye müderris olduktan sonra onun nüfuzu büsbütün arttı. S e l ç u k l u D e v l e t i'nde sözü dinleniyor, büyük saygı görüyor ve her istediği şey

¹⁰² S u b k î, III, 91.

¹⁰³ S u b k î, III, 91.

¹⁰⁴ Bu hususta fikir edinmek için meselâ bk. M e h m e t A l t a y K ö y m e n, *Türklerin Kültür Seviyesi*, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, III (1971), s. 133 - 4.

yapılıyordu. Selçuklu hükümdarının yazılarında «Cemâlü'l-İslâm» lâkabiyle geçtiği gibi, Halifelik Divan'ından da kendisine «Şeyhü'l-ecel» diye hitabediliyordu¹⁰⁵.

Alp Arslan'ın tahta çıkışından sonra bütün ilim ve din adamlarının, bu arada Zeyn ü'l-İslâm Ebü'l-Kasım Kuşeyri'nin, ömrünün sonuna kadar refah içinde yaşadığı ve saygı gördüğü malûmdur¹⁰⁶. Aynı hüküm İmam ü'l-Haremeyn Cüveynî için de verilebilir¹⁰⁷.

Belh Selçuklu medresesi müderrisliğine tayin edildiğini gördüğümüz Abdullâh Bağdadî, Nizâm ü'l-Mülk'ün katına geldiği zaman çok saygı görmüş ve sözü geçer olmuştu¹⁰⁸.

Ne kadar büyük ilim adamı olurlarsa olsunlar, vezirlerin onlar için ayağa kalkmaları âdet olmadığı halde¹⁰⁹, vezir Nizâm ü'l-Mülk yukarıda adları geçen Ebü'l-Kasım Kuşeyri ile İmam ü'l-Harameyn Cüveynî huzuruna girdikleri zaman, ayağa kalktı ve onları yanına oturttu. Buna mukabil, Ebü Ali Farmidî gelince, vezir ayağa kalkmakla kalmadı, onu makamına (*terrâhe*) oturttu, kendisi de karşısında oturdu. Bu tercihten dolayı gücenen Kuşeyri ile Cüveynî, vezirin hâci b'ine kendilerinin saygıda Farmidî'den önde gelmeleri gerektiğini söylediler. Hâci b onların dediklerini vezire arzetti. Vezir hâci b'ine bu çok dikkate değer cevabı verdi: «*Kuşeyri, ve onlar gibiler huzura geldikleri zaman, bende olmayan meziyetleri saymaktadırlar. Farmidîye gelince o huzurumda bana nasihat ediyor, beni azarlıyor, işlediği mkusurları ve yaptığım zulmü zikrediyor. Ben onun sözlerinden faydalanıyorum, (yanlış olarak) yaptıklarımın çoğundan geri dönüyorum*¹¹⁰».

¹⁰⁵ Abd ü'l-Gafir Fârisî, *Zeyl*, 94 a.

¹⁰⁶ Subkî, III, 246.

¹⁰⁷ Subkî, III, 252, 255.

¹⁰⁸ Abd ü'l-Gafir Fârisî, *Zeyl*, 35 b.

¹⁰⁹ Abd ü'l-Gafir Fârisî, *Zeyl*, 1 b-2 b.

¹¹⁰ Sibî, *Mirâtu'z-zamân*, Türk-İslâm Eserleri, No. 2141, XVIII, 233 a. Bağdadî'da kendisine vezirlik anlayışına dâir çok değerli nasihatlarda bulunan Muammer Ebü Sa'd İbn Ebi İmâme (ölm. 1112) ye 100 dinar evirmek istemesine dâir bk. İbn ü'l-Cevzî, IX, 173-4,

Nizâm ü'l-Mülk Bağdad Selçuklu medresesi'nin 16 yıldan fazla profesörlük yapan Ebu İshak Şirazi'nin ölümü üzerine yerine oğlu Müeyyid ü'l-mülk tarafından müderris tayin edilen Ebu Sa'd Müteve'llî'yi azletmiş, ölen profesöre saygısı yüzünden Bağdad medresesi'ni bir yıl kapalı tutmuştu ¹¹¹.

Bu arada devlet adamları ile münasebete girişmekten kaçınan ilim ve fikir adamları da vardı: Bağdad'a gelen Nizâm ü'l-Mülk, Bağdad'ın ileri gelen ilim adamları (*Şüyûh*) nı dinlemek istedi. Kendisine Bağdad'daki âlimlerin adlarının yazılı bulunduğu bir liste sundular. Bunlardan vezirin dâvetine sadece Ebu Tahir Kerhî (ölm. 1096) katılmadı. Israr edildi, kabul etmedi. ¹¹² Nitekim, Sultân'larla ilişkide bulunan ve onlardan vazife alan Tarrâd Remmâdî (ölm. 1099) nin rivayet ettiği hadisleri bir kısım hadis âlimleri nakletmekten kaçındılar ¹¹³.

Müderrislikten ve hadis râviliğinden Bağdad Baş Kadılığına tayin edilen (1085/86) İbni Bekrân Hamevî Şâmî (ölm. 1095) Sultân'dan ihsan ve arkadaşından hediye kabul etmiyordu. Nitekim o, altın yüzük taşıdığı için birisinin şahitliğini reddetmişti. Ona göre, altın yüzük taşıyanın ve ipek elbise giyenin şahitliği geçerli değildi. Bir Türk, kendisine Sultân Melikşah ile veziri Nizâm ü'l-Mülk'ün de ipek elbise giydiklerini söyledi. Bunun üzerine Baş Kadı, «*Bir tutam sebze için bile yanımda şahitlik etmiş olsalar, onların da şahitliklerini kabul etmem*» dedi. Bununla beraber, ipek elbise giymek aslâ ölenemiyordu: Vâiz Ebu Bekr Fûrekî (ölm. 1085), mevki sahibi olmayı pek ister ve ipek elbise giymekten de korkmazdı ¹¹⁴.

Profesörün Mesken Masumiyeti

İlmî ve idarî muhtariyetinden, şöhret ve itibarından bahsettiğimiz profesör, görünüşe göre mesken masumiyetine de sahipti: H e-

¹¹¹ G. Makdisî, *ad. geç. eser*, s. 38-9.

¹¹² İbn ü'l-Cevzî, IX, 98.

¹¹³ İbn ü'l-Cevzî, IX, 106.

¹¹⁴ İbn ü'l-Cevzî, IX, 17. Selçuklular'dan önce ilim adamlarının devlet adamları ile münasebetleri için bk. Münir-ud-Ahmed, *ad. geç. eser*, s. 224 vdd.

ra t'ta bir kelâm âlimi felsefi bir konuşma yaptı. Meşhur S û f î A b d u l l a h E n s â r î, ona karşı çıktı. Bu yüzden H e r a t'ta fitne başgösterdi. Dövülen ve evi yakılan kelâm âlimi, F û s e n c'e giderek, F û s e n c S e l ç u k l u m e d r e s e s i profesörü E b u S a' a d b. E b i Y u s u f'un evine sığındı. Onun peşinden oraya kadar gelen A b d u l l a h E n s â r î taraftarları eve hücum ederek, sığınanı ve sığınmasına müsaade eden profesörü yakaladılar. F û s e n c de karıştı. Bu arada S e l ç u k l u m e d r e s e s i'nin kapısı siyaha boyandı. Bunu duyan N i z â m ü'l-M ü l k, adam göndererek, bu olaylara sebep olan A b d u l l a h E n s â r î'yi yakalattı ve onu H e r a t'tan sürgün etti. Böylece fitne de yatıştı ¹¹⁵. Bu masuniyetin yalnız profesörün şahsına ve evine değil, m e d r e s e'ye de şâmil olduğu kendiliğinden anlaşılıyor.

İlim Adamlarının Kıyafetleri

S e l ç u k l u devri ilim adamlarının özel kıyafetleri bulunduğu şüphesizdir. Ancak bu hususta elimizde fazla bilgi yoktur.

Lüks düşmanlığına rağmen, yukarıda da görüldüğü gibi, ilim adamları iyi giyinmekten geri kalmıyorlardı.

Meşhur M u h a m m e d G a z a l î'nin, S û f î olmadan önce, şu halde kendisi B a ğ d a d S e l ç u k l u m e d r e s e s i'nde müderris iken, elbisesinin değeri 500 dinar, zâhid olduktan sonra ise, sadece 15 kîrat idi. Hayatının başlangıcında onun altın işlemeli ve ipek elbise giydiğini bilenler, onun bu son durumuna hayret ediyorlardı ¹¹⁶.

Profesörlerin Maaşları ve Servetleri

S e l ç u k l u m e d r e s e l e r i'nde müderrislik yapan ilim adamlarının ne kadar maaş aldıkları hususunda elimizde kesin bilgi yoktur. Ancak mukayese yoluyla bu hususta fikir edinmek şüphesiz

¹¹⁵ İ b n ü'l-C e v z î, IX, 15 - 16.

¹¹⁶ İ b n ü'l-C e v z î, IX, 170. E y y û b î l e r devri ilim adamlarının kıyafetleri hakkında bilgi almak için meselâ bk. A. S h a l a b y, *History of Muslim Education*, Beirut, 1954, s. 154 (K a l k a ş a n d î'ye istinâden).

mümkündür: İlk Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey zamanında da görev aldığı anlaşılan meşhur Ali Tenuhî'nin (ölm. 1055) kadılıktan ve darphane mütevellliğinden v.s. den aylık geliri 60 dinar idi ¹¹⁷.

Eyyûbîler zamanında büyük bir medrese profesörü ayda 30 dinar alıyordu. Fakat diğer profesörlere, genel olarak ayda 10 dinar ödeniyordu ^{117a}.

Memlûkler zamanında bir profesöre öğretimden ayda 40 dinar, medreseye nezaretten 10 dinar, bundan başka masraflarını karşılamak için buğday veriliyordu ¹¹⁸. Selçuklu devri profesörünün bu kadı'dan ve Eyyûbî ve Memlûk devri profesörlerinden daha az maaş aldığı şüphesiz düşünülemez.

Ayrıca ilim adamlarının yaşayışlarından, maaşları hakkında da yaklaşık olarak fikir edinmek mümkün oluyor :

Müzekkir ve müftü olan Abdullâh Bağdadî (ölm. 1095), Belh Selçuklu medresesi müderrisliğine tayin edildikten sonra haşmete kavuşmuş, ihsanlarda bulunmağa başlamıştı. Nişâpûr'a gelen yabancıları yedirip içiriyordu ¹¹⁹.

Nihayet ilim adamlarının bıraktıkları servetler de bu hususta fikir edinmemize yardım edebilir :

¹¹⁷ Yakut, *İrşâd*, V, 302.

^{117a} E. Ashfor, *Histoire des Prics et des Salaires dans l'Orient Médiévat*, Paris, 1969, s. 467. İlim adamlarına maaşları dışında yapılan aynı yardımlar ve muhtelif vesilelerle verilen hediyeler için bk. J. Pedersen, *Mesjid*, I, A, VIII, s. 66.

İlhânî veziri meşhur tarihçi Reşîd u'd-Dîn, Tebrîz'deki büyük vakıf tesisleri arasında bulunan medreseye tayin edilecek iki profesörden birine yılda 150 dinar, ötekine ise 360 dinar tahsisat ayırmıştı. Her profesör ayrıca günde 5 men (*İmen* = 833 gr.) ekmeğe alıyordu (bk. *Vaknâme-i Rab'-ı Reşîdî*, nşr. Müctebâ Nînovî ve İrec Afşar, Tahran, 1350 s. 166.

¹¹⁸ İbn ü'l-Fırat, VII, s. 272. Bunun bir istisna olduğu anlaşılıyor. Zira Memlûklar zamanında profesörlere'nin genellikle ayda 10 dinar aldıklarını, bundan daha az maaş alan profesörlere'nin bulunduğunu biliyoruz. Meselâ bk. E. Ashfor, *ad. geç. eser*, s. 377, 446.

¹¹⁹ Abd ü'l-Gafîr Fârisî, *Zeyl*, 35 a-b.

B a ğ d a d'lı olup, bu sırada B ü y ü k S e l ç u k l u İ m p a r a t o r l u ğ u'nun vasalı bulunması gereken K a r a h a n l ı l a r'ın hâkimiyet sınırları içindeki S e m e r k a n d'ta yerleşen hadis âlimi E b ü'l - M e m a l i M u r t a z a'nın (ölm. 1087) K e ş çevresinde 40 köyü vardı; lüks bir hayat sürüyordu. Meselâ, hükümdarın bile onun bahçesi kadar güzel bir bahçesi yoktu. Buna mukabil, o, malının zekâtını muntazaman verirdi ¹²⁰.

Bunun bir istisna olduğu anlaşılıyor. Zira, her ilim adamı bu kadar servet sahibi olamıyordu. Meselâ kırk yıl ilimle uğraşan İ b n A s â k i r (ölm. 1176), sonunda 12,000 dinar kazanmış, bununla bir ev satın almıştı ¹²¹.

İlim adamlarının verdikleri dinî konferanslara bakarak da, ilmin ve ilim adamının değeri hakkında fikir sahibi olunabilir. M e r v l i M u h a m m e d S e m'â n i (ölm. 1116) ye bir va'zı için 1.000 dinar ödenmişti ¹²².

E b ü'l - K a s ı m A l i V e z z â n (ölm. 1116), naklettiği her hadis için bir dinar alırdı ¹²³. Gelişi güzel verdiğimiz bu misalleri daha da çoğaltmak, şüphesiz, mümkündür.

Profesör — Öğrenci Münasebetleri

Yetiştirenlerin yetişenler üzerindeki etkisi, yetişenin istikbale dâir daha önce verdiği kararları değiştirmesine sebep olacak kadar büyüktü. A b d ü l k e r i m K u ş e y r î bu hususta iyi bir misâl teşkil etmektedir: U s t u v â'dan N i ş â p û r'a, hesap tahsiline gelen K u ş e y r î, D a k k a k lâkabiyle meşhur H a s a n N i ş â p û r î'yi dinledikten sonra kararını değiştirerek, ilim yoluna girmiştir ¹²⁴.

Görünüşe göre, profesör - öğrenci ilişkilerinde S e l ç u k l u m e d r e s e l e r i bir yenilik getirmemişti.

¹²⁰ İ b n ü'l - C e v z î, IX, 41.

¹²¹ Y a k u t, *İrşâd*, V, 145.

¹²² İ b n ü'l - C e v z î, IX, 186.

¹²³ İ b n ü'l - C e v z î, IX, 186.

¹²⁴ İ b n H a l l i k â n, terc. D e S l a n e, I, 416.

Bilindiği gibi, profesörün, öğrencilerin ilim yönleriyle olduğu kadar, özel hayatları ile de yakından ilgilenmesi, profesör-öğrenci ilişkilerinin özünü teşkil ediyordu : Aşağıda ayrıca ele alınacağı üzere, profesör, babasından parasının gelmesi geciktiği için sıkıntıya düşen öğrencisi için bir tüccardan ödünç para almıştı; bu sırada öğrencisi tüccarın kendilerine hizmet eden câriyesine âşık olunca profesör onu da sağlamıştı ¹²⁵.

Profesör, değerli öğrencilerini açıktan açığa takdir etmekten çekinmezdi : meselâ, İ m â m ü'l - H a r e m e y n C ü v e y n î, sonradan her üçü de büyük adam olan öğrencilerinden G a z a l î'yi, coşkun denize; K i y â H e r â s î'yi, yırtıcı arslana; H a v â f î'yi ise ¹²⁶ yanan ateşe benzetirdi ¹²⁷.

N i ş â p û r S e l ç u k l u m e d r e s e s i profesör C ü v e y n î'nin ölümü, öğrencilerin hocalarını nasıl sevdiklerine dâir örnek olarak gösterilebilir : C ü v e y n î ölünce 400 kadar öğrencisi, ağlıyarak şehirde dolaşmışlar, bağırarak saçlarını yolmuşlar ve divit ve kalemlerini kırmışlardı ¹²⁸. Profesör - öğrenci münasebetlerine dâir misâlleri daha da çoğaltmak, şüphesiz mümkündür.

Öğrenciler

Görüldüğü gibi, S e l ç u k l u m e d r e s e l e r i'nin getirdikleri en büyük yenilik öğrenci statüsünde idi. Bu yeni öğretim sisteminde öğrenci aldığı bursla maddî sıkıntıdan kurtulduğu gibi, ayrıca ders okuduğu yerde barınmak imkânını da buluyordu. Böylece fakir, fakat okumak isteyen kabiliyetli öğrenci de devletin sağladığı bu imkân ile kolayca yüksek öğrenimini yapabiliyordu. Görülüyor ki,

¹²⁵ S u b k î, III, 163.

¹²⁶ H a v â f î hakkında bk. S e m ' â n î, *Kitabü'l-Ensâb*, V, 220. Halbuki aynı S e m ' â n î, C ü v e y n î'nin hayatından söz ederken, H a v â f î yerine, H â k i m Ö m e r N u k a n î'yi zikreder (*ayn. eser*, III, 430).

¹²⁷ S u b k î, IV, 103.

¹²⁸ S u b k î, III, 257-8. Profesör-öğrenci münasebetleri, özellikle ölen Profesörleri için öğrencilerin matem tutmaları hakkında fazla bilgi için meselâ bk. J. P e d e r s e n, *Mescid*, I. A. VIII, s. 68 vdd. Bu hususta ayrıca bk. M u n i r - u - d - D i n A h m e d, *ad. geç. eser*, s. 142 vdd.

bugün bile çözümlenememiş bir mes'ele olarak devam eden öğretimde fırsat ve imkân eşitliği, daha XI. yüzyılda B ü y ü k S e l ç u k l u İ m p a r a t o r l u ğ u'nun takibettiği kültür siyaseti sayesinde çözümlenmiş bulunuyordu. Bu ileri kültür siyasetinin doğurduğu sosyal sonuçları ayrıca ele aldık. S e l ç u k l u öğretim sisteminin önemini anlayabilmek için, burslu - yatılı S e l ç u k l u sisteminden önce yürütülen özel tahsilin, sadece zengin ailelerin üstesinden gelebileceği ağır bir yük olduğuna dair de birkaç misâl verelim :

Bir mescitte ders veren H ü e y i n K e ş f ü l î (ölm. 1028) nin yanına gelen bir öğrencisi, babasının gönderdiği paranın gecikmesi yüzünden düştüğü sıkıntıdan hocasına yakındı. Hocası onun elinden tutarak bir tüccara götürdü ve ondan öğrencisi için 50 dinar borç istedi. Tüccar memnuniyetle kabul etti ve «(gelmişken) *bir şeyler yi-yelim*» dedi. Sofra hazırlandı. Yemek yendikten sonra, tüccar bir cariyesine getirttiği paradan, 50 dinar tartarak hocaya verdi. Parayı alıp dışarı çıktıktan sonra, hoca öğrencisine bir şeyler olduğunu farketti ve kendisine ne olduğunu sordu. Öğrencisi tüccarın cariyesine âşık olduğunu itiraf etti. Bunun üzerine, öğrencisi ile birlikte geri dönen hocası, tüccara «*başımıza bir fitne daha geldi*» dedi. Tüccarın sorusu üzerine, hoca durumu açıkladı. Tüccar : «*belki câriyenin kalbine de öğrencinin kalbine düşen ateşten düşmüştür*» diyerek, câriyeyi de onlara teslim etti.

Birkaç gün sonra öğrenciye babasından 600 dinar (bir dinar bir Reşat altınına eşit sayılırsa bugünkü para ile en az 300.000 lira) geldi. Hoca, bu paradan hem câriyenin bedelini hem de öğrencisi için borç aldığı 50 dinarı tüccara ödedi¹²⁹.

G a z a l î'nin babası iplikçi idi. O, büktüğü iplikleri T u s'taki dükkânında satardı. Öleceği zaman, oğlu M u h a m m e d ile A h m e d'i biriktirebildiği para ile birlikte dostu bir S û f î'ye, onları okutması ricasiyle emanet etti. Babalarının bıraktığı para çabucak bitti. S û f î durumu iki kardeşe açıkladı ve m e d r e s e'ye sığınmaktan başka çare kalmadığını bildirdi¹³⁰. İşte geleceğin meşhur M u h a m m e d G a z a l î'si ile A h m e d G a z a l î'si S e l

¹²⁹ S u b k î, III, 163 (Hatib Bağdâdî'ye istinaden).

¹³⁰ S u b k î, IV, 102.

ç u k l u m e d r e s e s i'nin verdiği imkândan faydalanılarak, topluma kazandırılmış oldular.

Anlattığımız bu iki olaydan ilkinden S e l ç u k l u l a r'ın kurduğu yeni m e d r e s e sisteminden önceki yüksek öğretimin nasıl pahalı olduğunu; ikincisinde ise, fakir iki gencin bu sistemin getirdiği kolaylıklardan faydalanarak, yüksek öğrenimlerini nasıl tamamlamış bulduklarını görüyoruz. Yeni sistem yardımlarına yetişmemiş olsa idi, toplumun bu iki kardeşi kazanması imkânsızdı.

Eski sistemde fakirler için öğrenim yollarının nasıl kapalı olduğunu açık olarak ortaya koyan bir olay daha anlatalım :

Meşhur S e l ç u k l u âlimlerinden Ö m e r b. S e h l â n S â v î, başından geçen olayı şöyle anlatıyor : «*İlimle meşgul olmak istedim; param yoktu. O zaman (yatılı-burslu) medreseler henüz inşa edilmemişti. Yazım gayet güzeldi. O sırada pek revaçta olan Ebu Ali İbn Sinan'nun Kitâbü'sîfâ'sından üç nüsha yazdım. Her nüshayı 100 dinara (aşağı yukarı 50.000 TL. sına) sattım; bedelini dostum olan bir elbise tüccarı (bezzâz) na verdim; ihtiyaç duydukça (uğrayarak) ondan para alıyordum*».

S â v î'nin kendi ifadesinden anlaşıldığına göre, arkadaşına işletmesi için verdiği paranın faizleri tutarı olan 300 dinar ile öğrenimini tamamlamıştır. S â v î, ana sermayenin bittiğini sandığı sırada, tüccar arkadaşı ana sermaye olarak verdiği 300 dinarı kendisine iade etmiştir¹³¹.

S e l ç u k l u devrinde, barındırma dışında öğrencilere ne kadar yardım yapıldığı hakkında bilgimiz yoktur^{131a}.

Görünüşe göre, öğrenci olma şartları bakımından eski sistem ile yeni S e l ç u k l u yüksek öğrenim sistemi arasında pek fark yoktu. Meselâ, yeni sistemde de yaş kaydı aranmıyordu. Her isteyen, istediği yaşta öğrenci olabiliyordu : İ m â m ü'l - H a r e m e y n

¹³¹ Z e k e r i y â K a z v i n î, *Âsârü'l-bilâd*, 387.

^{131a} Bu hususta İ l h a n l ı l a r zamanında öğrencilere yapılan yardımdan bir fikir edinmek mümkündür. Gerçekten, bu zamanda her öğrenciye yılda 30 dinar ve günde 3 *men* (1 *men* = 833 gr.) ekmekek veriliyordu (bk. R e ş î d u'd -D î n, F a z l u l l â h, *ad. geç. eser.*, s. 166.

C ü v e y n i'nin derslerinde asıl öğrenciler yanında devlet büyükleri ve imamlar da bulunuyorlardı¹³². C ü v e y n i'nin kendisi, yukarıda gördüğümüz gibi, bir taraftan babasının ölümü üzerine miras kalan kürsüde ders verirken, bir taraftan da bilgisini genişletmek için meşhur İ s f e r â y i'nin derslerine devam ediyordu.

Medrese yurtlarına alınacak ve burs verilecek veya aynı yardım yapılacak öğrenciyi seçmek, görünüşe göre, tamamiyle profesörün elinde idi: E b u İ s h a k Ş i r a z i'nin gelmemesi üzerine, B a ğ d a d S e l ç u k l u m e d r e s e s i profesörlüğüne getirilen İ b n S a b b â g'ın ilk işi, görüldüğü gibi, öğrencilerin her birine dörder rıtl^{132a} eklemek tahsis etmek olmuştur. Bunu medresenin idarî ve malî özerkliğinin tabii neticesi saymak gerekir.

Gençlerin tahsil için çok uzak yerlere gitmeyi öteden beri göze aldıkları bilinmektedir. Görünüşe göre, kültür hareketleri siyasî sınır tanımamaktaydı. Yeni S e l ç u k l u sisteminde kültür hareketinin, m e d r e s e l e r'in kurulduğu merkezlere doğru daha da hızlandığı şüphesizdir. Böylece B ü y ü k S e l ç u k l u İ m p a r a t o r l u ğ u'nun hâkim olduğu sahalara eskisinden daha fazla akın başladı. Başlangıçta tahsil için yakın kültür merkezlerine (meselâ C ü r c a n'dan H o r a s a n'daki H e r a t'a) gidilirken¹³³, daha sonra daha uzak kültür merkezlerine (meselâ A z e r b a y c a n'daki U r m i y e'den H o r a s a n'daki N i ş â p û r'a)¹³⁴, daha sonra XII. asrın sonuna doğru tâ E n d ü l ü s'teki K u r t u b a'dan İ s f a h a n ve M u s u l gibi merkezlere geliniyordu¹³⁵.

Bu öğrenci akınının fazlalığını öğrenci sayısından da anlamak mümkündür: Anlaşıldığına göre, öğrenci sayısı bakımından B a ğ-

¹³² S u b k î, III, 252.

^{132a} Bir ağırlık ölçüsü olan rıtl için bk. W. H i n z, *İslamische Masse und Gewichte*, Leiden, 1955, s. 27 vd.). Muhtelif memleketlerde değişen bu birim, görünüşe göre, söz konusu ettiğimiz zamanda B a ğ d a d'da 8125 gr. karşılığında idi.

¹³³ A b d ü'l-G a f i r F â r i s î, *Zeyl*, 64 b - 65 a.

¹³⁴ *Ayn. eser*, 5 a.

¹³⁵ Y a k u t, *İrşâd*, VII, 279.

da d başta geliyordu. Burada 6,000 öğrencinin öğrenim yaptığından söz edilmektedir¹³⁶. Bu rakamın pek mübalâğalı sayılmaması gerekir. Zira, yukarıda görüldüğü gibi, Bağdad Selçuklu medresesi'nin ilk profesörü Ebu İshak Şirazi, elçilik görevi ile Nişâpûr'a Melikşah nezdine giderken, yolda uğradığı her şehirde Selçuklu devlet teşkilâtında çalışan eski öğrencileri karşılaşmıştı.

Cüveynî'nin derslerini dinleyen öğrencisi her gün aşağı - yukarı 300 kadardı¹³⁷. Ölümüne yakın günlerde bu sayı hemen hemen 400'e yükselmışti¹³⁸. Bu, öğrencilerin tanınmış profesörlerden yetişmek istediklerini ve bu sebeple onların etrafında toplandıklarını göstermektedir.

Bir öğrencinin öğrenimini tamamlayabilmek için birbirinden çok uzak bulunan kültür merkezlerini dolaştığı görülmektedir. Meselâ meşhur Ebu'l-Kasım Kuşeyrî, sıra ile Nişâpûr, Rey, Bağdad, Hemedan şehirlerini dolaşarak öğrenimini tamamlamıştı¹³⁹. Gazalî bile Tus, Cürcan ve Nişâpûr'da öğrenim yapmıştı¹⁴⁰.

İbn Asâkir (ölm. 1176) galiba öğrenim uğrunda en çok gezen kimsedir: Şam, Bağdad, Mekke, Medine, Kûfe, İsfahan, Mervü's-Şahcân, Nişâpûr, Herat, Serahs, Ebîverd, Tus, Bistam, Rey, Zencan uğradığı başlıca kültür merkezleri idi. Bağdad'da bulunduğu sırada Selçuklu medresesinde verilen dersleri dinlemişti¹⁴¹.

Nişâpûr Selçuklu medresesi'nin ilk profesörü İmâmül-Haremeyn Cüveynî'ye, Horasan, Irak ve Hicaz'dan öğrenciler geliyordu¹⁴².

¹³⁶ Zebîhullâh Safâ, *Medrese*, İran-Şehr, I, 721. Müellif bu sayıyı nereden aldığını bildirmemektedir.

¹³⁷ Subkî, III, 252, 255.

¹³⁸ Subkî, III, 259.

¹³⁹ Subkî, III, 284.

¹⁴⁰ Subkî, IV, 103.

¹⁴¹ Yakut, *İrşâd*, V, 140.

¹⁴² Subkî, III, 253.

Büyük ilim adamı olanların medresedeki öğrencilik hayatları pek parlak geçmişti : Talebelik hayatını Selçuklu medrese sisteminin uygulanmasından önceki zamanda geçirmiş olan İmâm ü'l-Harameyn Cüveynî, o kadar çalışkandı ki, gerçek anlamıyla, geceyi gündüze katıyordu¹⁴³.

Yeni Selçuklu sistemi içinde yetişen meşhur Gazalî, talebelik hayatında keskin zekâsı, kavrayışı, kuvvetli hafızası ile temayüz etmişti¹⁴⁴.

Daha medreseler'de parlak öğrenci iken, sonradan tanınmış ilim, fikir ve san'at adamları olanların bir listesini yapmak bile mümkün değildir. Biz, medreseden yetişenlerin birkaç tanesinin adını vermekle yetineceğiz.

Nişâpûr Selçuklu medresesi'nin ilk profesörü Cüveynî'nin söz konusu ettiğimiz üç öğrencisi, üç ilim, fikir ve din adamı olarak büyük şöhret yapmışlardı.

Bu medreseler'den yalnız bu tip insanlar değil, büyük şâirler de yetişiyordu. Meselâ, Nişâpûr medresesi'nden yetişenlerden birisi de meşhur Selçuklu devri şairi Enverî idi¹⁴⁵. Meşhur Sadî-i Şirazî Bağdad Selçuklu medresesi'nde yetişmişti¹⁴⁶. Hârezmlî şâir ve münşî Reşid ü'd-dîn Vatvât, Belh Selçuklu medresesi'ni bitirmişti¹⁴⁷. Câmî ise, Herat Selçuklu medresesi'nin yetiştirmesi idi¹⁴⁸. Bağdad Selçuklu medresesi ilk profesörlerinden Ebû İshak Şirazî'nin öğrencileri olup, medrese'yi bitirdikten sonra devlet teşkilâtında ne gibi makamları işgal ettiklerini kendi ağızlarından naklederek belirtmiştik.

Selçuklu medreselerinde öğretimin kaç yıl olduğuna dair kesin bir bilgimiz yoktur. Ancak, yapılan reformlarda Selçukluları örnek aldıklarını bildiğimiz İlhanlılar devrinde

¹⁴³ Subkî, III, 254.

¹⁴⁴ Subkî, IV, 103.

¹⁴⁵ Zebîhullâh Safâ, *ad. geç. eser*, I, 720.

¹⁴⁶ Zebîhullâh Safâ, *ayn. yer.*

¹⁴⁷ Zebîhullâh Safâ; *ad. geç. eser*, I, 722.

¹⁴⁸ Zebîhullâh Safâ, *ayn. yer.*

medrese'de tahsil süresi beş yıl olarak sınırlandırıldığına göre ^{148a}, Selçuklu medreselerinde de tahsil süresinin en az 5 olduğu ileri sürülebilir.

SELÇUKLU MEDRESELERİNDE ÖĞRETİLEN İLİM KOLLARI

Cami ve medreselerdeki öğretim ile Selçuklu medreselerindeki öğrenim arasında konu bakımından fark var mı idi?. Bazı ilim adamları fark olduğu düşüncesiyle her iki müessesede okutulan bilim kollarını şöyle sıralamışlardır :

Câmi ve mescidlerde okutulan ilimler :

- 1) Kur'an okuma ilmi
- 2) Tefsir
- 3) Hadis
- 4) Fıkıh
- 5) Arap dili ve edebiyatı ¹⁴⁹

Selçuklu medreselerinde okutulan ilimler :

- 1) Fıkıh
- 2) Tefsir
- 3) Hadis
- 4) Nahiv
- 5) Sarf
- 6) Dil
- 7) Edebiyat v.s. ¹⁵⁰.

Bu iki tablonun mukayesesi fikhın, yani şer'î hukukun dördüncü sıradan birinci sıraya geçmesinden, bir de Arap dili ve edebiyatına

^{148a} Reşîd u'd-Dîn Fazlullâh, *Vakfnâme-i Rab' - ı Reşîdî*, s. 166 : Beş yılı dolduran öğrenci, medrese yurdundan çıkarılıyor, yerine yeni öğrenci alınıyordu. Daha sonraki zamanlarda tahsil süresi için bk. J. Pedersen, *Mescid*, I A, VIII, 69 : 5 yıldan 16 yıla kadar. G. Makdîsi, *medrese'de hukuk tahsilinin 4 yıl olduğunu söylüyorsa da, bu bilgiyi nereden aldığını göstermiyor* (bk. *Muslim Institutions*, s. 46). Muhtelif zamanlarda muhtelif ülkelerde tahsil süresi için ayrıca bk. A. S. Tritton, *Materials on the Muslim Education in the Middle Ages*, London, 1957, s. 34.

¹⁴⁹ Zebîhullâh Safâ, *ad. geç. eser*, I, 717.

¹⁵⁰ Zebîhullâh Safâ, *ad. geç. eser*, I, 721.

daha fazla önem verilmesinden başka bir farkın mevcut olmadığını ortaya koymaktadır.

A. K. S. L a m b t o n'a göre, B a ğ d a d N i z â m i y e m e d r e s e s i'nde şu dersler okutuluyordu :

- 1) Kur'an
- 2) Hadis
- 3) (Şafî mezhebine göre) Fıkıh usulü
- 4) Eş'arî doktrinine göre kelâm
- 5) Arabiyye (Arab dili ve edebiyatı)
- 6) Edeb (belles lettres)
- 7) Riyaziye
- 8) Ferâiz (veraset hukuku) ¹⁵¹

Esasında gerek S e l ç u k l u l a r'dan önceki özel yüksek öğretim müesseselerinde, gerekse S e l ç u k l u l a r'ın kurdukları medreselerde belirli bir ders programından söz etmek imkânsızdır. Çünkü profesörün sahip olduğu ilmî özerklik gözönünde tutulacak olursa, buralarda vazife gören profesörün eline «*şu ilim dalları okutulacaktır*» diye bir müfredat programı verilemeyeceği kendiliğinden anlaşılır. Şu halde, eski ve yeni yüksek öğretim müesseselerinde profesörler tarafından tahrir edilen belirli bir ders programından ziyade, her profesörün kendi uzmanlık dalına veya dallarına göre uyguladığı bir ders programından söz etmek daha doğru olur.

Bildiğimize göre, S e l ç u k l u m e d r e s e sistemi kurulmadan önce, N i ş â p û r'da 17 ilim kolunda ders veren E b u N a s r A b d ü l - K a h i r B a ğ d a d î S û l î (ölm. 1026) bu hususta örnek olarak verilebilir. Kendisi fıkıh, fıkıh usulü, kelâm âlimi olduğu kadar edib, şair ve gramerci idi; ayrıca feraiz'de, hesap ve hattâ aruz ilminde mâhir bulunuyordu ¹⁵².

¹⁵¹ *Internal Structure of the Saljuq Empire, Cambridge, History of Iran, V, s. 216.* A. K. S. L a m b t o n, bu bilginin kaynağını göstermediği gibi, bu derslerin ne zaman okutulduğunu da söylememektedir.

¹⁵² A b d ü l - G â f i r F â r i s î, *Zeyl*, 55 a - b. Aynı müellif, e l - M ü n t a h a b, 105 a; Ayrıca bk. S u b k î, III, 238: Kendisi «*Türkmen fitnesi*» yüzünden N i ş â p û r'dan I s f e r â y î n'e göç etmek zorunda kalmıştı.

Nişâpûr şehrindeki özel B e y h a k î m e d r e s e s i'nde usul ve fıkıh usulü dersleri programın esasını teşkil ediyordu¹⁵³. Buna göre hüküm vermek gerekirse, özel medrese ile S e l ç u k l u m e d r e s e l e r i arasında, gerek program bakımından, gerekse seviye bakımından pek fark olmadığı göze çarpmaktadır.

Görünüşe göre, S e l ç u k l u devrinde bu kadar çeşitli alanlarda ders veren ilim adamı yoktu. Meselâ meşhur G a z a l î, N i ş â p û r S e l ç u k l u m e d r e s e s i ilk profesörü İ m a m ü'l-H a r e m e y n C ü v e y n î'den mezheb '(Şâfi'î fıkhı), hilâf, cedel, fıkıh usulü (*asleyn*), mantık, hikmet ve felsefe tahsil etmişti¹⁵⁴. Daha sonra B a ğ d a d S e l ç u k l u m e d r e s e s i'nde *edeb*¹⁵⁵ dersinin ihtisas şubesi olacak kadar kuvvetlendiği ve bir profesör tarafından tek başına okutulduğu görülüyor¹⁵⁶. Aradan çok geçmeden mutad dersler yanında Farsça'nın ve S û f î k e l â m ı'nın da yer aldığı müşahede edilmektedir¹⁵⁷.

M e d r e s e ders programlarındaki değişiklik XII. yüzyılın sonlarında görülmeye başladı. İ b n ü'l - K ı f t î H a l e b'teki m e d r e s e'de şu ilimlerin okunduğunu belirtmektedir: Nahiv, dil (Lügat), fıkıh, hadis, Kur'an ilmi, usul, mantık, riyazet, nücûm, hendese, tarih, polemik (*cerh* ve *tadil*)¹⁵⁸.

Yukarıdan beri verdiğimiz bilgidен anlaşılıyor ki, daha ilk kurulduğu sırada m e d r e s e, bir tek fakülleden ibaret değildir. Bir m e d r e s e, başta hukuk fakültesi olmak üzere, ilâhiyât ve hattâ edebiyat fakültelerinden meydana gelmektedir. Şu halde m e d r e s e deyince bir tek fakülte değil, tam teşkilâtlı olmayan bir üniversite akla gelmelidir. Daha sonra bu üniversiteye fen fakültesinin katıldığı görülmektedir. Bir zaman gelecektir ki, S e l ç u k l u m e d

¹⁵³ Y a k u t, III, 254.

¹⁵⁴ S u b k î, IV, 103.

¹⁵⁵ Bu hususta bk. E. I. 2, I, 176, F. G a b r i e l i, «*adab*» maddesi.

¹⁵⁶ Y a k u t, VII, 198.

¹⁵⁷ A b d ü'l - G a f i r F â r i s î, *Zeyl*, 39 a : N i ş â p û r'da tahsil eden, 1103 yılında T u s'ta ölen bir ilim adamı fıkıh ve fıkıh usulü gibi her m e d r e s e'de okutulan derslerden başka bunları okumuştur.

¹⁵⁸ Y a k u t, V, 479.

r e s e sistemini daha da geliştirecek olan T ü r k l e r, bağımsız tıp fakülteleri v.s. kuracaklardır. M e d r e s e'nin S e l ç u k l u devri sonrası gelişmesini ele almak konumuzun çerçevesini aşar.

MEDRESEDE ÖĞRENCİ YETİŞTİRME DIŞI FAALİYETLER

M e d r e s e l e r'de normal öğretim faaliyetleri dışında daha birçok ilmî faaliyetler vardı. Buna genel olarak, m e d r e s e'nin geniş halk kitlelerine faydalı olma çabası denebilir. Şu halde m e d r e s e'nin görevi, sadece muhtelif gayeler için öğrenci yetiştirmek değildir. Geniş halk kitlelerini eğitmek de onun görevleri arasında idi. M e d r e s e bu görevini iki şekilde yerine getiriyordu :

- 1) Daimî görevliler eliyle,
- 2) Geçici olarak m e d r e s e'ye dışarıdan dâvet edilen veya m e d r e s e'ye kendiliklerinden gelen ilim ve fikir adamları eliyle.

Bilindiği gibi, İ m â m ü'l - H a r e m e y n C ü v e y n î, N i ş â p û r S e l ç u k l u m e d r e s e s i'nde normal öğretim görevi yapmakla yetinmiyordu, hatiplik, imamlik gibi görevler yapıyor, Cuma günlerinde tezkir meclisleri; her istediği zaman münazara meclisleri düzenliyordu ^{158a}. Bu görevlerin daha tayin menşurunda kayıtlı bulunduğu anlaşılmaktadır ¹⁵⁹. Böylece C ü v e y n î, yalnız —sayıları yüzleri bulduğunu gördüğümüz— öğrencilerine değil, geniş halk kitlelerine de faydalı oluyordu.

M e d r e s e l e r gelip geçen ilim, fikir ve din adamlarının uğrak yeri idi. Gelenler m e d r e s e l e r'de misafir ediliyorlardı ¹⁶⁰. Misafirlik bazan iki yıl bile sürüyordu ¹⁶¹. M e d r e s e'de misafir edilenler arasında kendiliklerinden veya istek üzerine vaiz ve münazara meclisleri düzenleyenler oluyor. Meşhur E b u'l - K a s ı m K u ş e y r î, N i ş â p û r S e l ç u k l u m e d r e s e s i'nde her

^{158a} *Munâzara* ve müzâkere v.s. meclisleri için meselâ bk. M u n i r - u d - D i n A h m e d, *ad. geç. eser*; s. 59 vdd.

¹⁵⁹ S u b k î, III, 255.

¹⁶⁰ Msl. bk. Y a k u t, *İrşâd*, V, 423 - 4.

¹⁶¹ E b u'l - F e r e c H e m e d â n î, *Nişâpûr Selçuklu medresesi*'nde iki yıl kalmıştı. (Bk. B a h e r z î, *Dumye*, 103).

Cuma akşamı imlâ meclisi düzenliyordu ¹⁶². Birkaç defa C ü r c a n' - dan N i ş â p û r'a gelen E b u'l - K a s ı m C ü r c â n î (ölm. 1084/1085), N i ş â p û r S e l ç u k l u m e d r e s e s i'nde, hem hadis rivayeti için imlâ meclisi, hem de vaiz meclisi akdetmişti. Katılan imamlar memnun kaldıkları için bu meclisler tekrar edilmişti ¹⁶³.

B a ğ d a d'da yerleşmiş olan E b u B e k r F û r e k î (ölm. 1086), B a ğ d a d S e l ç u k l u m e d r e s e s i'nde vaizler ediyordu ¹⁶⁴.

Görünüşe göre, yabancı âlimler, ancak müessesenin başı olan profesörün müsaadesiyle m e d r e s e'de geçici veya sürekli olarak misafir ediliyorlardı. Bunların vaiz, tezkir, imlâ meclisleri yapmaları şüphesiz yine p r o f e ö r'ün müsaadesiyle oluyordu. Bunun dışında devletin özel emirler vermesi gerekiyordu : B e k r î adında bir âlimin elinde B a ğ d a d S e l ç u k l u m e d r e s e s i'nde meclis akdetmesine müsaade eden vezir N i z â m ü'l - M ü l k'ün bir mektubu vardı ¹⁶⁵. Aynı N i z â m ü'l - M ü l k, hattat N i z a m î'yi N i ş â p û r S e l ç u k l u m e d r e s e s i'ne yerleştirmişti. Böylece N i z a m î rahatça çalışma imkânını bulmuştu ¹⁶⁶. Yalnız unutmamak lâzım ki, normal öğretim dışı yapılan bu faaliyetler, m e d r e s e'de ikamet ve meclisler akdi özel m e d r e s e l e r'de de oluyordu ¹⁶⁷. Böylece S e l ç u k l u m e d r e s e l e r i'nin bu geleneği daha sistemli olarak devam ettirdikleri görülmektedir.

¹⁶² S u b k î, III, 285.

¹⁶³ A b d ü'l - G a f i r F â r i s î, el - M ü n t a h a b, nşr. R. N. F r y e, 41 a.

¹⁶⁴ İ b n ü'l - C e v z î, IX, 17.

¹⁶⁵ İ b n ü'l - C v z î, X, 4 (475/1083 yılı hâdiseleri).

¹⁶⁶ B â h e r z î, D u m y e t u'l - K a s r, Haleb, 1348/1930, s. 64.

¹⁶⁷ B â h e r z î, 100: E b u'l - F e r e c H ı z ı r, N i ş â p û r'daki S a r a ç l a r m e d r e s e s i'ne yerleşmişti. Kendisi hasta idi. Ayrıca ikamet için bk. A b d ü'l - G a f i r F â r i s î, Z e y l, 42 a - b, 85 b - 86 a, M ü n t a h a b, nşr. R. N. F r y e, 48 a.

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ	75 — 78
ALP ASLAN ZAMANINDA MEDRESELERİN KURULUŞU	78 — 95
Medreselerin Kuruluş Sebepleri	86
Bağdad Nizamiye Medresesinin İnşası	88
Medrese İnşa Edilen Diğer Şehirler	89
Bağdad Nizamiye Medresesinin Açılması	92
SELÇUKLU MEDRESELERİNİN İŞLEYİŞİ	96 — 114
Medreselerin Gelir Kaynakları : Vakıflar	97
Medrese Vakıf Gelirlerinin Miktarı	99
Profesör (Müderris)	99
Profesörlerin Tayinleri	100
Profesörlerin Yetiştirme Dereceleri	104
Profesörlerin Hayatlarından Sahneler	105
Profesörlerin Şöhret ve İtibarları	106
Selçuklu Devleti ve İlim Adamları	108
Profesörlerin Mesken Masuniyeti	110
İlim Adamlarının Kıyafetleri	111
Profesörlerin Maaşları ve Servetleri	111
Profesör - Öğrenci Münasebetleri	113
Öğrenciler	114 — 120
SELÇUKLU MEDRESELERİNDE ÖĞRETİLEN İLİM DALLARI	120 — 123
MEDRESELERDE ÖĞRENCİ YETİŞİRME DIŞI FAALİYETLER	123 — 124